

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ-ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν.ΜΠΙΖΙΩΤΑΣ

’Ο ΠΡΟΤΑΣΙΑΚΟΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΣΤΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΟΥ
L.WITTGENSTEIN ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ
ΠΑΙΓΝΙΩΝ ΩΣ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ
ΤΡΑΚΤΑΡΙΑΝΩΝ ΠΡΟΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ’

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2026

**’Ο ΠΡΟΤΑΣΙΑΚΟΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΙΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΟΥ L.WITTGENSTEIN ΚΑΙ
Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΓΝΙΩΝ ΩΣ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ
ΤΡΑΚΤΑΡΙΑΝΩΝ ΠΡΟΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ’**

©Ιωάννης Ν.Μπζιώτας,Ιωάννινα2026

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν.ΜΠΙΖΙΩΤΑΣ

**’Ο ΠΡΟΤΑΣΙΑΚΟΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΙΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΟΥ L.WITTFENSTEIN ΚΑΙ Η
ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΓΝΙΩΝ ΩΣ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ
ΤΡΑΚΤΑΡΙΑΝΩΝ ΠΡΟΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ’**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2026

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

1. **Θ.Γ.Σακελλαριάδης**, Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας (Επιβλέπων)
2. **Σ.Ο. Παλέρμος**, Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας (Μέλος)
3. **Ε.Τριανταφύλλου**, Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας (Μέλος)

«Η έγκρισις μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας υπό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δέν ύποδηλοϊ άποδοχήν τών γνώμων του συγγραφέως».

(Ν.5343/32, άρθρο 202/2)

Στην οικογένειά μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΕΛ.

1.Περίληψη.....	2
2.Abstract.....	4
3.Πρόλογος.....	6

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

4. Εισαγωγή.....	7
5. Από το <i>Tractatus</i> στις Φιλοσοφικές Έρευνες.....	9
6. Ο καθημερινός λόγος και τα γλωσσικά παιχνίδια.....	11
7.Προτάσεις στον καθημερινό λόγο.....	15
8.Η χρήση των παιγνίων ως μετεξέλιξη των τρακταριανών προτάσεων του Wittgenstein.....	17
9.Η προσέγγιση της γνώσης στην ύστερη εργογραφία του L. Wittgenstein.....	20
10.Η έννοια του αρρήτου στο πρώιμο βιτγκενσταϊνικό έργο [<i>Tractatus</i>] και η σύνδεση της παραπάνω έννοιας με αυτή του θείου.....	27

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

11.Η Κριτική που δέχτηκε ο Wittgenstein για τη στροφή του στην ανάλυση της γλώσσας.....	31
12.Επιδράσεις προγενεστέρων φιλοσόφων και φιλοσόφων της θρησκείας στις αντιλήψεις του Wittgenstein για το θρησκευτικό φαινόμενο.....	37
13. Ο ηθικός σχετικισμός στο έργο του L.Wittgenstein.....	50

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

14.Συμπεράσματα.....	56
15.Προβληματικές για περαιτέρω μελέτη.....	61
16.Βιβλιογραφία.....	63

’Ο ΠΡΟΤΑΣΙΑΚΟΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΟΥ L. WITTGENSTEIN ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΓΝΙΩΝ ΩΣ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΤΡΑΚΤΑΡΙΑΝΩΝ ΠΡΟΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ’

1. ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία εξετάζει τη μετατόπιση της φιλοσοφικής σκέψης του Ludwig Wittgenstein από το *Tractatus Logico-Philosophicus* στις Φιλοσοφικές Έρευνες, εστιάζοντας ειδικότερα στον ρόλο του προτασιακού καθημερινού λόγου και στη λειτουργία των γλωσσικών παιγνίων ως μετεξέλιξη τόσο των τρακταριανών προτάσεων όσο και της απεικονιστικής θεωρίας του νοήματος. Κεντρικός στόχος της εργασίας είναι να αναδείξει πώς η μεταγενέστερη φιλοσοφία του Wittgenstein δεν απορρίπτει πλήρως το πρώιμο έργο του, αλλά το πλαισιώνει διαφορετικά μέσα από μια ριζικά διαφορετική αντίληψη για τη γλώσσα, το νόημα και τη χρήση.

Στο *Tractatus*, ο Wittgenstein αναπτύσσει την απεικονιστική θεωρία του νοήματος, σύμφωνα με την οποία οι προτάσεις λειτουργούν ως λογικές εικόνες της πραγματικότητας. Κάθε πρόταση έχει νόημα στο μέτρο που απεικονίζει μια δυνατή κατάσταση πραγμάτων, ενώ η λογική μορφή αποτελεί το κοινό στοιχείο που επιτρέπει τη σχέση απεικόνισης μεταξύ γλώσσας και κόσμου. Η γλώσσα, σε αυτή την πρώιμη φάση, προσεγγίζεται ως ένα αυστηρά δομημένο σύστημα, του οποίου οι προτάσεις διαθέτουν σαφείς αληθοφανείς συνθήκες και δύνανται να αναλυθούν λογικά μέχρι τα στοιχειώδη τους συστατικά. Η καθημερινή γλώσσα, ωστόσο, θεωρείται προβληματική και συχνά παραπλανητική, καθώς συγκαλύπτει τη λογική μορφή των προτάσεων.

Αντιθέτως, στις Φιλοσοφικές Έρευνες, ο Wittgenstein στρέφεται προς τον καθημερινό λόγο και τη χρήση της γλώσσας στην πράξη. Εγκαταλείπει την ιδέα μιας ενιαίας λογικής ουσίας της γλώσσας και εισάγει την έννοια των γλωσσικών παιγνίων, προκειμένου να καταδείξει την ποικιλομορφία των τρόπων με τους οποίους οι λέξεις και οι προτάσεις αποκτούν νόημα. Το νόημα δεν εδράζεται πλέον στην αντιστοίχιση πρότασης και πραγματικότητας, αλλά στη χρήση της γλώσσας μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια ανθρώπινης δραστηριότητας. Η γλώσσα παρουσιάζεται ως κοινωνική πρακτική, άρρηκτα συνδεδεμένη με μορφές ζωής.

Η εργασία επισημαίνει ότι τα γλωσσικά παίγνια μπορούν να ιδωθούν ως μετεξέλιξη των τρακταριανών προτάσεων, όχι με την έννοια της λογικής τελειοποίησης, αλλά ως διεύρυνση της κατανόησης της λειτουργίας της γλώσσας. Ενώ στο *Tractatus* η πρόταση αποτελεί το βασικό φορέα νοήματος, στις Φιλοσοφικές Έρευνες η πρόταση εντάσσεται σε ένα πλέγμα πρακτικών, κανόνων και κοινωνικών συμβάσεων. Η προτασιακή μορφή δεν καταργείται, αλλά χάνει τον προνομιακό, θεμελιωτικό της ρόλο.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον προτασιακό καθημερινό λόγο, ο οποίος στις Φιλοσοφικές Έρευνες αναδεικνύεται ως το κατεξοχήν πεδίο φιλοσοφικής διερεύνησης. Ο Wittgenstein απορρίπτει την αναζήτηση μιας «ιδανικής γλώσσας» και προτείνει αντ’ αυτής τη φιλοσοφική περιγραφή των τρόπων με τους οποίους χρησιμοποιούμε πραγματικά τη γλώσσα. Οι καθημερινές προτάσεις –όπως εντολές, ερωτήσεις, εκφράσεις συναισθημάτων ή υποσχέσεις– δεν μπορούν να ερμηνευθούν επαρκώς μέσω της απεικονιστικής θεωρίας, αλλά αποκτούν νόημα μέσα από τα αντίστοιχα γλωσσικά παίγνια στα οποία ανήκουν.

Η μετάβαση αυτή συνοδεύεται από μια αλλαγή στη φιλοσοφική μέθοδο. Ενώ στο Tractatus η φιλοσοφία επιδιώκει να αποκαλύψει τη λογική δομή της γλώσσας και του κόσμου, στις Φιλοσοφικές Έρευνες η φιλοσοφία αποκτά θεραπευτικό χαρακτήρα. Στόχος της δεν είναι η διατύπωση θεωριών, αλλά η άρση των φιλοσοφικών συγχύσεων που προκύπτουν από την παρερμηνεία της λειτουργίας της γλώσσας. Τα γλωσσικά παίγνια λειτουργούν ως εργαλεία αποσαφήνισης, επιτρέποντας την κατανόηση των ποικίλων χρήσεων των προτάσεων.

Η εργασία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η φαινομενική ρήξη μεταξύ του πρώιμου και του ύστερου Wittgenstein μπορεί να κατανοηθεί ως μια βαθιά μεταμόρφωση της ίδιας φιλοσοφικής ανησυχίας: της σχέσης μεταξύ γλώσσας, σκέψης και πραγματικότητας. Τα γλωσσικά παίγνια δεν αναιρούν πλήρως την απεικονιστική θεωρία, αλλά αποκαλύπτουν τα όριά της και την εντάσσουν σε ένα ευρύτερο, πρακτικό και κοινωνικό πλαίσιο. Ο προτασιακός καθημερινός λόγος αναδεικνύεται έτσι όχι ως ατελής μορφή γλώσσας, αλλά ως το θεμέλιο της νοηματοδότησης και της ανθρώπινης επικοινωνίας.

Λέξεις κλειδιά: L. Wittgenstein, Tractatus, Φιλοσοφικές Έρευνες, γλωσσικά παίγνια, προτασιακός καθημερινός λόγος.

2.ABSTRACT

This master's thesis examines the shift in Ludwig Wittgenstein's philosophical thought from the *Tractatus Logico-Philosophicus* to the *Philosophical Investigations*, focusing in particular on the role of propositional everyday language and on the function of language-games as a transformation of both Tractarian propositions and the picture theory of meaning. The central aim of the thesis is to demonstrate that Wittgenstein's later philosophy does not constitute a complete rejection of his early work, but rather a reconfiguration of its core concerns through a fundamentally different conception of language, meaning, and use.

In the *Tractatus*, Wittgenstein develops the picture theory of meaning, according to which propositions function as logical pictures of reality. A proposition has sense insofar as it depicts a possible state of affairs, while logical form constitutes the shared structure that enables the representational relation between language and world. Language, in this early phase, is conceived as a rigorously structured system whose propositions possess determinate truth-conditions and can be analyzed logically down to their elementary components. Everyday language, however, is regarded as problematic and often misleading, since it obscures the underlying logical form of propositions.

By contrast, in the *Philosophical Investigations*, Wittgenstein turns his attention to ordinary language and its use in practice. He abandons the idea of a single, unified logical essence of language and introduces the concept of language-games in order to highlight the diversity of ways in which words and propositions acquire meaning. Meaning is no longer grounded in a relation of correspondence between proposition and reality, but in the use of language within specific contexts of human activity. Language is thus presented as a social practice, inextricably linked to forms of life.

The thesis argues that language-games may be understood as a transformation of Tractarian propositions, not in the sense of a logical refinement, but as an expansion of the understanding of linguistic function. Whereas in the *Tractatus* the proposition constitutes the fundamental bearer of meaning, in the *Philosophical Investigations* the proposition is embedded within a network of practices, rules, and social conventions. Propositional form is not abolished, but it loses its privileged and foundational status.

Particular emphasis is placed on propositional everyday language, which in the *Philosophical Investigations* emerges as the primary field of philosophical inquiry. Wittgenstein rejects the pursuit of an "ideal language" and instead proposes a philosophical description of the ways in which language is actually used. Ordinary propositions—such as commands, questions, expressions of emotions, or promises—cannot be adequately explained by the picture theory of meaning, but derive their sense from the language-games to which they belong.

This transition is accompanied by a significant change in philosophical method. In the *Tractatus*, philosophy seeks to reveal the logical structure of language and the world, drawing a sharp distinction between what can be said meaningfully and what must be passed over in silence. In the *Philosophical Investigations*, however, philosophy takes on a therapeutic character. Its task is no longer the construction of theories, but the dissolution of philosophical confusions arising from misunderstandings of the workings of language. Language-games function as tools of clarification, allowing for a perspicuous representation of the multiple uses of propositions.

Furthermore, the thesis explores how the concept of rule-following reinforces the shift away from the Tractarian framework. Meaning is no longer conceived as something fixed by a logical relation between symbols and reality, but as something that emerges through participation in shared practices governed by rules. These rules are not abstract entities but are manifested in communal activities and forms of life. Propositional meaning, therefore, is inseparable from the social dimension of language use.

The analysis ultimately leads to the conclusion that the apparent rupture between the early and later Wittgenstein can be understood as a profound transformation of a single philosophical concern: the relationship between language, thought, and reality. Language-games do not simply negate the picture theory of meaning, but expose its limitations and situate it within a broader, practice-oriented and social framework. The propositional everyday language, once seen as an imperfect and misleading surface, is re-evaluated as the very foundation of meaning and human communication.

In this sense, Wittgenstein's later philosophy offers not an alternative theory of meaning, but a new way of doing philosophy—one that emphasizes description over explanation, use over essence, and clarity over theoretical systematization. The everyday propositional language, embedded in language-games and forms of life, becomes the locus where philosophical problems arise and, ultimately, where they find their resolution.

Key words: L.Wittgenstein, *Tractatus*, *Philosophical Investigations*, language games, propositional everyday language.

3.ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, χωρίς τη βοήθεια των οποίων η πραγμάτωση της παρούσας εργασίας δεν επρόκειτο να καταστεί εφικτή. Πρωτίστως, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στον Επιβλέποντα Επίκουρο Καθηγητή κ. Θανάση Γ. Σακελλαριάδη για την εμπιστοσύνη του στο άτομό μου, όσον αφορά την περάτωση αυτής της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας. Ο ίδιος, με ενδελεχείς συζητήσεις στο πλαίσιο της συνεργασίας μας, υπέδειξε το σωστό τρόπο προσέγγισης του θέματος. Με τη φιλοσοφική του σκευή και την επιστημονική του εγκυρότητα, συνέβαλε καθοριστικά στην ολοκλήρωση της μελέτης μου συμβουλευόμενος με τόσο σε επίπεδο βιβλιογραφικών παραπομπών όσο και σε επίπεδο ερευνητικής μεθοδολογίας, συμβάλλοντας έτσι τα μέγιστα στην ερευνητική μου πορεία.

Τις ευχαριστίες μου θα ήθελα επίσης να εκφράσω σε δυο εξαιρετους ανθρώπους και επιστήμονες που είχα την τιμή να γνωρίσω τα παρελθόντα έτη, τον ομότιμο Καθηγητή κ. Παναγιώτη Νούτσο, καθώς και τον ομότιμο Καθηγητή κ. Διονύση Δρόσο. Οι ανωτέρω μέσω αναλυτικών συζητήσεων και εύστοχων απαντήσεων σε τιθέντα ερωτήματα με βοήθησαν να προσεγγίσω ζητήματα ηθικής φιλοσοφίας, τα οποία αρχικά φάνταζαν σε εμένα απρόσιτα.

Θα ήταν παράλειψη στο σημείο αυτό να μην εκφράσω τις ευχαριστίες μου και στον φίλο μου και συναδέλφο, υποψήφιο διαδάκτορα φιλοσοφίας κ. Κώστα Κοσκερίδη για τη βοήθεια που μου προσέφερε, όποτε τη χρειάστηκα.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου Νίκο και Μαίρη, τον αδελφό μου Παρασκευά και γενικά όλο το συγγενικό μου περιβάλλον για την ηθική και κάθε λογής υποστήριξη που μου παρείχαν όλον αυτόν τον καιρό, κατά τη διάρκεια της συγγραφής της παρούσας εργασίας.

Ιωάννινα 2026

Ιωάννης Ν. Μπζιώτας

4. Εισαγωγή

Ο Ludwig Wittgenstein είναι μια από τις πιο εμβληματικές μορφές της φιλοσοφίας του 20ού αιώνα. Το έργο του, αν και σχετικά μικρό σε έκταση, υπήρξε καθοριστικό για την εξέλιξη της φιλοσοφίας της γλώσσας, της λογικής και της γνώσης. Οι δύο κύριες φάσεις της σκέψης του – όπως αυτές αποτυπώνονται στο *Tractatus Logico-Philosophicus* και στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* – διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους, τόσο ως προς τη μέθοδο όσο και ως προς τις φιλοσοφικές θέσεις.¹

Ειδικότερα, το ζήτημα της φύσης της γλώσσας και της λειτουργίας των προτάσεων βρίσκεται στο επίκεντρο του φιλοσοφικού στοχασμού του Wittgenstein. Στο *Tractatus*, η γλώσσα νοείται ως ένας καθρέφτης της πραγματικότητας· κάθε πρόταση είναι μια λογική εικόνα γεγονότων. Αντίθετα, στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ο Wittgenstein απορρίπτει τη θεωρία της αναπαράστασης και εστιάζει στη χρήση της γλώσσας μέσα στο καθημερινό πλαίσιο ζωής. Ο λόγος, και ειδικότερα ο προτασιακός καθημερινός λόγος, αποκτά σημασία μόνο μέσα από το γλωσσικό και κοινωνικό του πλαίσιο.

Η εργασία αυτή θα εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο ο Wittgenstein προσεγγίζει τον προτασιακό καθημερινό λόγο στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, αναλύοντας βασικές έννοιες όπως τα γλωσσικά παιχνίδια, η μορφή ζωής, η οικογενειακή ομοιότητα και η σημασία ως χρήση. Μέσα από αυτή την ανάλυση, θα αποδειχθεί ότι ο Wittgenstein οδηγείται σε μια ριζικά διαφορετική αντίληψη για τη γλώσσα, η οποία δίνει έμφαση στην ποικιλομορφία, τη λειτουργικότητα και τον ριζικό ενσώματο χαρακτήρα του λόγου.²

Ο Wittgenstein εντάσσεται στο πλαίσιο της αναλυτικής φιλοσοφίας, ενός φιλοσοφικού ρεύματος που κυριάρχησε στον αγγλοσαξονικό χώρο τον 20ό αιώνα. Οι ρίζες αυτής της παράδοσης βρίσκονται στη λογική και τη φιλοσοφία της γλώσσας, κυρίως μέσω των έργων του Frege, του Russell³ και των λογικών θετικιστών της Βιέννης. Ο στόχος ήταν η δημιουργία μιας "καθαρής" γλώσσας, ικανής να περιγράψει τον κόσμο με ακρίβεια και επιστημονικότητα.⁴

Ο πρώιμος Wittgenstein, επηρεασμένος από αυτήν την παράδοση, γράφει το *Tractatus Logico-Philosophicus* με σκοπό να περιγράψει τα όρια της γλώσσας και της σκέψης. Η βασική του θέση είναι ότι η γλώσσα λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο που λειτουργεί μια εικόνα: αναπαριστά την πραγματικότητα μέσω λογικών σχέσεων. Οι προτάσεις, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, αποκτούν νόημα μόνο αν είναι δυνατόν να απεικονίσουν (καθρεφτίσουν) κάποιο γεγονός στον κόσμο.⁵

¹L. Wittgenstein, *Logisch – philosophische Abhandlung (Tractatus Logico – philosophicus)*, D. F. Pears & B. Mc Guinness, (transl.), London, Routledge & Kegan Paul, 1974. Ελληνική μετάφραση: *Tractatus*, Θ. Κιτσόπουλος & Ζ. Λορεντζάτος, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1978, σ. 9.

²L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen (Philosophical Investigations)*, G.E.M. Anscombe (tr.), Oxford, Blackwell, 1974. Ελληνική μετάφραση: *Φιλοσοφικές Έρευνες*, εισ., μτφ., σχόλια Π. Χριστοδουλίδης, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1977, σ. 134.

³B. Russell, *Logic and Knowledge*, R. Marsh (ed.), London, Allen and Unwin, 1971, σ. 178.

⁴B. Russell, *The Principles of Mathematics*, London, Allen and Unwin, τόμ. Α, ²1937, σ. 66.

⁵L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 128.

Ωστόσο, η αυστηρότητα αυτής της προσέγγισης, και η αδυναμία της να συλλάβει την πολυπλοκότητα και την ποικιλομορφία της γλώσσας στην καθημερινή ζωή, οδήγησαν τον Wittgenstein σε μια βαθιά επανεξέταση της φιλοσοφίας του. Η δεύτερη φάση του έργου του, που αποτυπώνεται κυρίως στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* (*Philosophical Investigations*, δημοσιευμένες μεταθανάτια το 1953), στρέφεται προς μια εμπειρικότερη και πιο περιγραφική κατανόηση της γλώσσας, όπου προτεραιότητα δίνεται όχι στη δομή αλλά στη χρήση.⁶

Αυτή η στροφή, χαρακτηρίζεται από την απόρριψη της ιδέας ότι υπάρχει ένα σταθερό, καθολικό νόημα για τις λέξεις ή ότι οι προτάσεις μπορούν να ερμηνευθούν εκτός συμφραζομένων. Η φιλοσοφία, σύμφωνα με τον όψιμο Wittgenstein, δεν έχει στόχο να κατασκευάσει θεωρίες, αλλά να περιγράψει τη χρήση της γλώσσας όπως αυτή εκδηλώνεται στην καθημερινή ζωή. Πρόκειται για μια θεμελιακή μετατόπιση από τον αφηρημένο λογικό φορμαλισμό προς τη φαινομενολογία της γλωσσικής πράξης.

Η θέση αυτή συνδέεται άμεσα με την έννοια του "προτασιακού καθημερινού λόγου"⁷, καθώς αναδεικνύει την ανάγκη να μελετήσουμε τη γλώσσα όχι ως ένα αφηρημένο λογικό σύστημα, αλλά ως ένα ζωντανό εργαλείο που χρησιμοποιείται από πραγματικούς ανθρώπους σε πραγματικά πλαίσια ζωής. Μέσα από αυτή την προοπτική, η κατανόηση του νοήματος μιας πρότασης προκύπτει όχι από την αναγωγή της σε στοιχειώδεις μονάδες, αλλά από την ένταξή της στο παιχνίδι της γλωσσικής πρακτικής.⁸

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στην εργασία αυτή γίνεται προσέγγιση των έργων της πρώιμης και της ύστερης συγγραφικής περιόδου του L. Wittgenstein, χωρίς να γίνεται περαιτέρω αναφορά στο Wittgenstein της μεταβατικής περιόδου. Αυτό επειδή η φιλοσοφική σκέψη του Wittgenstein της μεσαίας περιόδου υπήρξε ο οδοδείκτης για την ανάπτυξη της φιλοσοφίας της ύστερης ή ότι «η μεταβατική περίοδος δεν υπήρξε απλώς το κατώφλι προς την ώριμη περίοδο αλλά οδήγησε σε μια νέα αντίληψη για τη φύση της φιλοσοφίας».⁹ Ακόμη θα πρέπει να τονιστεί πως στο συγκεκριμένο αυτό πόνημα, όπου κρίνεται σκόπιμο, γίνεται αναφορά σε έργα της μεταβατικής περιόδου του Wittgenstein (*Φιλοσοφική Γραμματική, Το μπλε και το καφέ βιβλίο, Φιλοσοφικές Παρατηρήσεις κ.ά.*)¹⁰.

⁶Σακελλαριάδης Θ. Γ., *Από το Tractatus στις Έρευνες*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ.21.

⁷ L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ. 136.

⁸L. Wittgenstein, *Αφορισμοί και Εξομολογήσεις*, εισ., μτφ., σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1993, σ. 16.

⁹Θ. Γ. Σακελλαριάδης, *Από το Tractatus στις Έρευνες*, σ. 57.

¹⁰Ο όρος μεταβατική περίοδος δεν ανταποκρίνεται σε έναν πραγματικό χρονικό περιορισμό, αντίθετα αποτελεί εργαλείο του Βιεννέζου φιλοσόφου για την εξέλιξη των αντιλήψεών του που μετασχηματίζονται στην πορεία του φιλοσοφικού του βίου. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε Θ. Γ. Σακελλαριάδης, *Από το Tractatus στις Έρευνες*, σ. 57.

5. Από το *Tractatus* στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*

Η μετάβαση από το *Tractatus Logico-Philosophicus* στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* σηματοδοτεί μία από τις σημαντικότερες φιλοσοφικές στροφές του 20ού αιώνα. Αν και ο Wittgenstein παρέμεινε προσηλωμένος στο ζήτημα της γλώσσας και της λειτουργίας της, η οπτική του άλλαξε ριζικά: από μια αυστηρά λογική-αναπαραστατική θεωρία, σε μια δυναμική, πραγματιστική και κοινωνική θεώρηση της γλωσσικής χρήσης.¹¹

5.1 Η θεωρία της εικόνας στο *Tractatus*

Στο *Tractatus*, ο Wittgenstein διατυπώνει τη γνωστή "εικονοθεωρία" της γλώσσας (*picturetheory of language*). Σύμφωνα με αυτή, μια γλωσσική πρόταση έχει νόημα μόνο εφόσον μπορεί να λειτουργήσει ως "εικόνα" μιας κατάστασης πραγμάτων στον κόσμο.¹² Όπως ένας χάρτης απεικονίζει τοποθεσίες μέσω αναλογιών, έτσι και η πρόταση αποτυπώνει τη λογική δομή της πραγματικότητας.¹³

Ο κόσμος αποτελείται από γεγονότα, τα οποία είναι συνδυασμοί αντικειμένων. Οι στοιχειώδεις προτάσεις αντιστοιχούν σε στοιχειώδη γεγονότα, και όλες οι πιο σύνθετες προτάσεις είναι λογικο-συντακτικά παράγωγά τους. Το νόημα είναι εδώ συνώνυμο με την αναπαράσταση — μια πρόταση έχει νόημα μόνον εφόσον αναπαριστά κάτι που μπορεί να συμβεί στον κόσμο.¹⁴ Η απεικονιστική θεωρία του Wittgenstein υποστηρίζει ότι μια πρόταση έχει νόημα μόνο όταν λειτουργεί ως «εικόνα» της πραγματικότητας: η δομή της προτάσεως αντιστοιχεί στη λογική δομή του πραγματικού γεγονότος το οποίο περιγράφει. Μέσω αυτής της σχέσης, επιτυγχάνεται η κατανόηση: καταλαβαίνουμε την πρόταση επειδή βλέπουμε τι κατάσταση πραγμάτων την καθιστά αληθή ή ψευδή. Η θεωρία αυτή όμως θέτει ακαθόριστα όρια στο *Tractatus*—δηλαδή, ότι δεν μπορεί να απεικονιστεί, δεν μπορεί να ειπωθεί με νόημα. Έτσι, φιλοσοφικά προβλήματα, με βάση τον Wittgenstein, προκύπτουν εξαιτίας της «κακής χρήσης» της γλώσσας, μιας προσπάθειας να μιλήσει κανείς για ό,τι η γλώσσα δεν επιτρέπει να πει. Στην περίοδο μετά το *Tractatus*, και ιδίως στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ο Wittgenstein αναθεωρεί ριζικά την άποψή του: η γλώσσα δεν είναι πλέον απλώς αναπαράσταση, αλλά δραστηριότητα. Ονομάζει αυτή την προσέγγιση γλωσσικά παιχνίδια (*language games*).

Αυτός ο φορμαλισμός επιτρέπει τον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ του "λεκτού" και του "δεικνυόμενου": η γλώσσα μπορεί να εκφράσει μόνο όσα μπορούν να απεικονιστούν λογικά.¹⁵ Οτιδήποτε υπερβαίνει τη δυνατότητα αναπαράστασης, όπως η ηθική, η

¹¹ B. Κιντή, *Kuhn & Wittgenstein*, Αθήνα, εκδ. Σμιλή, 1995, σ. 153.

¹² L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 128.

¹³ A. J. Ayer, *Γλώσσα, Αλήθεια και Λογική*, μτφ. Λ. Τάταρη – Ντουριέ, Αθήνα, εκδ. Τροχαλία, 1994, σ. 37.

¹⁴ E. Ευθυμιάδη, *Η ηθική στο πρώιμο έργο του L. Wittgenstein*, αδημ. Μεταπτ. Διπλωμ. Εργασία, Ιωάννινα, 2006, σ. 21.

¹⁵ B. A. Worthington, "Ethics and the Limits of Language in Wittgenstein's *Tractatus*", *Journal of the history of Philosophy*, 19, σσ. 481-496 και διαιτέρως βλέπε σσ. 482-483.

αισθητική ή το μεταφυσικό, πρέπει να "σιωπάται".¹⁶ Το διάσημο απόφθεγμα του Wittgenstein στο τέλος του *Tractatus* — "Για όσα δεν μπορεί να μιλήσει κανείς, πρέπει να σιωπάει" — συμπυκνώνει αυτή τη θεώρηση.¹⁷

5.2 Κρίση και επανατοποθέτηση

Με την πάροδο του χρόνου, ο Wittgenstein διαπίστωσε ότι η θεωρία του *Tractatus* ήταν υπερβολικά περιοριστική και αφηρημένη. Δεν μπορούσε να εξηγήσει την ποικιλία των τρόπων με τους οποίους χρησιμοποιείται η γλώσσα στην πράξη.¹⁸ Λέξεις όπως "παρακαλώ", "ευχαριστώ", "συγγνώμη", "πρόσεχε", "καλημέρα", κ.ά., δεν αναπαριστούν τίποτα, αλλά έχουν ξεκάθαρη σημασία και λειτουργία. Πώς είναι δυνατόν να εξηγηθεί η σημασία τους χωρίς την αναγωγή σε "εικόνες";

Αναγνωρίζοντας αυτό το πρόβλημα, ο Wittgenstein εγκαταλείπει σταδιακά το φορμαλιστικό μοντέλο και στρέφεται προς μια ερμηνεία που δίνει έμφαση στη χρήση της γλώσσας εντός συγκεκριμένων πλαισίων.¹⁹ Αντί για μια μεταφυσική θεωρία της γλώσσας, επιδιώκει τώρα μια περιγραφή της γλωσσικής πράξης, όπως αυτή εκδηλώνεται σε συγκεκριμένες "μορφές ζωής".²⁰

5.3 Η θεωρία της χρήσης στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*

Στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, η θεμελιώδης θέση είναι ότι "το νόημα μιας λέξης είναι η χρήση της στη γλώσσα" (*PI §43*).²¹ Η γλώσσα δεν είναι πια ένα στατικό σύστημα κανόνων που καθρεφτίζει τον κόσμο, αλλά ένα δυναμικό εργαλείο επικοινωνίας, στενά συνδεδεμένο με την ανθρώπινη δραστηριότητα.²²

Οι προτάσεις δεν αποσπώνται πια από τα συμφραζόμενα²³, αλλά εξετάζονται μέσα στα γλωσσικά παιχνίδια (*language-games*²⁴) όπου αποκτούν τη λειτουργία και τη σημασία

¹⁶ L. Wittgenstein, *Περί Τέχνης και Αισθητικής*, πρόλ., εισ., μτφ., σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Λευκωσία, εκδ. Ανδρέου, 2002, σ. 307.

¹⁷ L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ.131.

¹⁸ Ν. Αυγελής, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Επιστήμης*, Θεσ/νίκη, εκδ. Σταμούλη, 2010, σσ. 26-27.

¹⁹ L. Wittgenstein, "Bemerkungen ueber Frazer's the Golden Bough", *Synthese* 17, 1967, σσ. 233-253.

Ελληνική μετάφραση: «Παρατηρήσεις πάνω στο "Χρυσό Κλωνί" του Frazer» στο *Γλώσσα, Μαγεία, Τελετουργία*, εισ., μτφ., σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1990, σ. 56.

²⁰ Αξίζει να σημειωθεί πως οι σχετικές αξίες, κατά τον Wittgenstein, είναι συνυφασμένες με γεγονότα φυσικά ή ψυχικά, τα οποία εκδηλώνονται εντός του εμπειρικού κόσμου. Εν αντιθέσει οι απόλυτες σχετίζονται με ζητήματα κυρίως λογικά, ηθικά, αισθητικά ή με μια λέξη μεταφυσικά.

²¹ L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ. 136.

²² Σ. Αυγουκ, *Η Φιλοσοφία της Γλώσσας*, μτφ. Θ. Τραμπούλης, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2006, σ. 26.

²³ Θ. Βέικος, *Αναλυτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2000, σ. 97.

²⁴ Ο Wittgenstein των *Φιλοσοφικών Ερευνών* επιθυμεί την εξάλειψη της μεταφυσικής, αφού αυτή εκδηλώνει στοιχεία απόκλισης από τα καθημερινά κανονιστικά πρότυπα, στα οποία οφείλουμε την ύπαρξη του νοήματος εντός του κόσμου του επιστητού. Μ.Ν.Θεοδοσίου, *Η φιλοσοφία του Wittgenstein, η στροφή στην ερμηνεία της και η αποτίμησή της*, Αθήνα, εκδ. Ευρασία, 2007, σ.70.

τους. Αυτή η αλλαγή οδηγεί σε μια φαινομενολογική προσέγγιση της γλώσσας²⁵, όπου η κατανόηση δεν βασίζεται σε αφηρημένες αρχές αλλά σε καθημερινές πρακτικές.²⁶

Ο προτασιακός καθημερινός λόγος, στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι κατώτερος ή λιγότερο φιλοσοφικός από την επιστημονική ή λογική γλώσσα²⁷. Αντιθέτως, αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο μελέτης, αφού εκεί εκδηλώνεται η πραγματική, "ζωντανή" χρήση της γλώσσας από τα υποκείμενα²⁸. Ο Βιεννέζος φιλόσοφος διατείνεται πως η κατανόηση μιας γλώσσας συνίσταται πάντα σε συμφωνία με τους κανόνες²⁹ που ορίζουν τη χρήση της.³⁰ Η ιδέα των εσωτερικών καταστάσεων έχει «μόνο ενδο-υποκειμενική ή δυποκειμενική ισχύ».³¹

6. Ο καθημερινός λόγος και τα γλωσσικά παιχνίδια

Η έννοια του καθημερινού λόγου βρίσκεται στο επίκεντρο της φιλοσοφίας του όψιμου Wittgenstein. Η στροφή από τη λογική αναπαράσταση στη χρήση της γλώσσας οδηγεί στην αναγνώριση της τεράστιας ποικιλομορφίας των γλωσσικών πράξεων που επιτελούνται στην καθημερινή ζωή: διαλόγους, εντολές, ερωτήσεις, ευχές, απειλές, παρακλήσεις, αστεία, όρκους, μαρτυρίες, εξηγήσεις, και πολλά άλλα. Η γλώσσα, για τον Wittgenstein, είναι συνυφασμένη με τη ζωή και δεν μπορεί να απομονωθεί από το πλαίσιο μέσα στο οποίο χρησιμοποιείται.³²

Ο Wittgenstein εισάγει τον όρο "γλωσσικά παιχνίδια"³³ (*Sprachspiele*) για να περιγράψει τα διαφορετικά είδη γλωσσικών δραστηριοτήτων που συναντάμε στην

²⁵ Π. Ν. Πανταζάκος, *Ελευθερία της Βούλησης και Ηθικές Αξίες στους Πλήθωνα, Rousseau και Wittgenstein*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 122.

²⁶ Σ. Δημητρίου, «Η έννοια του γλωσσικού παιχνιδιού» στο: *Ludwig Wittgenstein*, Επιστημονική Ημερίδα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων-τομέα Φιλοσοφίας, Ιωάννινα, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 2002, σσ. 35-42 και ιδιαιτέρως βλέπε σ. 35.

²⁷ Θ. Γ. Σακελλαριάδης, «Η γλωσσική στροφή του Wittgenstein», στο: *Ludwig Wittgenstein*, Επιστημονική Ημερίδα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων-τομέα Φιλοσοφίας, Ιωάννινα, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 2002, σσ. 17-26 και ιδιαιτέρως βλέπε σ. 23.

²⁸ L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ. 120.

²⁹ Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο C. Wright, η χρήση ενός κανόνα δίδει νόημα σε μια λέξη, σε ένα γλωσσικό πλαίσιο, αφού η σύνδεση αυτών βασίζεται σε μια λογική σχέση και όχι σε έναν αιτιώδη εξαναγκασμό (causal compulsion). Βλ. C. Wright, "Debates About Realism Transposed to a New Key Truth and Objectivity" *Mind*, 103 (1994), σσ. 59-72 και ιδιαιτέρως σ. 64.

³⁰ Η κατανόηση του κανόνα και η γνώση αυτού είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την ερμηνεία ενός γλωσσικού κώδικα. Για περισσότερες πληροφορίες «περί κανόνα» βλέπε *Tractatus* (σ. 74). Επίσης λεπτομέρειες για το συγκεκριμένο ζήτημα αναφέρει και ο Θ. Γ. Σακελλαριάδης στο εγχειρίδιό του με τίτλο *Από το Tractatus στις Έρευνες* (σσ. 102-121).

³¹ Θ. Γ. Σακελλαριάδης, *Από το Tractatus στις Έρευνες*, σ. 130.

³² V. Das, "Wittgenstein and Anthropology", *Annual Review of Anthropology*, 27 (1998) σσ. 171-195 και ιδιαιτέρως βλέπε σ. 174.

³³ Τι είναι τα γλωσσικά παιχνίδια για τον Βιεννέζο φιλόσοφο; Ένα "γλωσσικό παιχνίδι" αποτελεί τη σύνθεση του λόγου με τη δράση στην οποία εντάσσεται — είναι ένας συνδυασμός γλώσσας και δραστηριότητας, μέσα στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου "παιχνιδιού" χρήση της γλώσσας. Βασικά γνωρίσματα αυτού είναι ότι η γλώσσα είναι ενταγμένη σε δραστηριότητα / μορφή ζωής (*form of life*) και ότι εφαρμόζει κανόνες — αλλά κανόνες όχι εξαντλητικοί ή αυστηροί όπως σε ένα λογικό σύστημα — ο νόμος της χρήσης προσαρμόζεται στην περίπτωση. Ο Wittgenstein συνειδητοποίησε ότι το νόημα δεν καθορίζεται από την αναπαράσταση αλλά από τη χρήση και την πρακτική συμμετοχή:

καθημερινότητα. Ο όρος δεν χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει ελαφρότητα ή αστειότητα, αλλά για να αναδείξει τη λειτουργικότητα, τη συμβατικότητα και τους κανόνες που διέπουν κάθε χρήση της γλώσσας. Στον Wittgenstein της ύστερης περιόδου παύει να υφίσταται η έννοια της καθολικής μορφής της γλώσσας και αντικαθίσταται από τα γλωσσικά παίγνια, όχι όμως στην πρωταρχική τους μορφή, όπως τα εισήγαγε στη φιλοσοφία ο Αυγουστίνος, αλλά ως γλωσσικά σύνολα, που τα χαρακτηρίζει η πολυσημία και η πολυπλοκότητα.³⁴

Όπως κάθε παιχνίδι έχει συγκεκριμένους κανόνες που πρέπει να ακολουθούνται για να έχει νόημα η συμμετοχή σε αυτό, έτσι και κάθε χρήση της γλώσσας λειτουργεί εντός ενός συγκεκριμένου πλαισίου κανόνων. Αυτοί οι κανόνες δεν είναι λογικοί ή οντολογικοί, αλλά κοινωνικοί και συμβατικοί. Π.χ., το να λέμε "σε αγαπώ", "καλημέρα", ή "μου δίνεις το αλάτι;" λειτουργεί με κανόνες που έχουν νόημα μόνο εντός του εκάστοτε γλωσσικού παιχνιδιού. Στο §23 των *Φιλοσοφικών Ερευνών*, ο Wittgenstein γράφει:

«Ολόκληρη η ζωή μας είναι γεμάτη από γλωσσικά παιχνίδια: ερωτήσεις, περιγραφές ενός αντικειμένου, αναφορές γεγονότων, αφήγηση ιστοριών, υποθέσεις, φαντασίες, θεατρικές παραστάσεις, προσευχές, κατάρες, ευχαριστίες, όρκους, και ούτω καθεξής.»³⁵

Αυτή η λίστα δείχνει πόσο μακριά βρίσκεται η γλώσσα από ένα αυστηρά λογικό σύστημα προτάσεων. Η πρόταση "έλα εδώ" δεν περιγράφει κάτι — προκαλεί μια ενέργεια. Η πρόταση "συγγνώμη" δεν δηλώνει ένα γεγονός — εκφράζει μετάνοια ή

"meaning is use". Αυτό σηματοδοτεί τη μετάβαση από τη στατική αποτύπωση προς τη δυναμική λειτουργία της γλώσσας ενταγμένης σε ανθρωποκεντρικά πλαίσια.

Για Περισσότερες Πληροφορίες βλ. Hintikka, *Logic, Language-Games and Information: Kantian Themes in the Philosophy of Logic*. Clarendon Press, 1973.

³⁴ Πρέπει σε αυτό το σημείο να αναφέρουμε και την άποψη του R. H. Schlagel, ότι τα προβλήματα τα οποία ο ίδιος ο Wittgenstein εντοπίζει στη γλώσσα, οφείλονται κυρίως «στη δική του αδυναμία να κατανοήσει την παραδοσιακή φιλοσοφία» Όπως επισημαίνει ο ίδιος η οπτική του *Tractatus* διαθέτει έναν πιο ρεαλιστικό χαρακτήρα σε σχέση με τις *Έρευνες*, αφού προσεγγίζει τα αντικείμενα αναλύοντάς τα με βάση ένα υπερβατολογικό πρότυπο. Ο Wittgenstein φαίνεται πως έχει στο μυαλό του τον Πλάτωνα σε διάφορα σημεία των *Έρευνών*. Η άποψη αυτή βασίζεται κυρίως σε πέντε προκείμενες: α) Στη γλωσσική προσέγγιση. Οι αντικειμενικές έννοιες των λέξεων, καθώς και οι όροι της καθολικότητας και της κατηγορίας προϋποθέτουν μια ανεξάρτητη υπάρχουσα σταθερή αναφορά, που εδώ ονομάζεται κανόνας. Εξάλλου στο έργο του Βιεννέζου φιλοσόφου το οποίο προαναφέρθηκε (*Φιλοσοφικές Έρευνες*) γίνεται αναφορά στον Πλάτωνα και πιο συγκεκριμένα στο έργο του *Θεαίτητος*. β) Αξιολογικά οι όροι της απόλυτης αξίας όπως η έννοια του αγαθού, της δικαιοσύνης και του κάλλους προϋποθέτουν τους όρους των απόλυτων αυτών ιδεών. γ) Επιστημολογικά. Η διάκριση μεταξύ δόξας και επιστήμης προϋποθέτει την ύπαρξη των αιωνίων αμετάβλητων, καταληπτών αντικειμένων, των Ιδεών. δ) Μαθηματικά. Τα μαθηματικά σχήματα βρίσκονται ανάμεσα στην Ιδέα των μαθηματικών- της γεωμετρίας και των αισθητών αντικειμένων. ε) Οντολογικά. Ο Wittgenstein στις *Έρευνες* δεν μπορεί να ξεφύγει από τον αισθητήριο κόσμο της αλλαγής του Ηράκλειτου και της παρμενίδειας σύλληψης του κόσμου ως ακίνητου και αμετάβλητου όντος. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. D. Keyt, "Wittgenstein Notion of an Object", *The Philosophical Quarterly*, 13 (1963), σσ. 13-25 και ιδιαιτέρως σ. 16. Πβ. Κ. Ι. Βουδούρης, *Η θεωρία του νοήματος, εν τη φιλοσοφία του Ludwig Wittgenstein*, Αθήνα, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 1972, σσ. 98-99. Πβ. R. H. Schlagel, "Contra Wittgenstein", *Philosophy and Phenomenological Research*, 34 (1974) σσ. 539-550 και ιδιαιτέρως σ. 540.

³⁵ L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, παρ 23.

παραδοχή. Όλες όμως είναι πλήρως νοητές επειδή εντάσσονται στο πλαίσιο συγκεκριμένων γλωσσικών παιχνιδιών που όλοι κατανοούμε μέσω της κοινωνικής συμμετοχής.

Η πιο κεντρική θέση των *Φιλοσοφικών Έρευνών* συνοψίζεται στη φράση:

"Το νόημα μιας λέξης είναι η χρήση της μέσα στη γλώσσα."³⁶ (*PI* §43)

Αυτό σημαίνει πως δεν υπάρχει κάποια εσωτερική ουσία ή "ουσιαστικό περιεχόμενο" που να καθορίζει το νόημα μιας λέξης ή πρότασης. Αντίθετα, η σημασία αναδύεται από την πρακτική — από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τις λέξεις στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων τους. Η προσέγγιση αυτή αντιτίθεται ριζικά στην παραδοσιακή φιλοσοφία, η οποία επιζητούσε αιώνιους, αμετάβλητους ορισμούς. Ο Wittgenstein προτείνει να πάψουμε να αναζητούμε την "ουσία" των εννοιών και αντ' αυτού να παρατηρούμε πώς χρησιμοποιούνται οι λέξεις σε κάθε περίπτωση.³⁷ Π.χ. η λέξη "παιχνίδι" δεν έχει έναν ενιαίο ορισμό — περιλαμβάνει παιχνίδια με μπάλες, παιχνίδια καρτών, ηλεκτρονικά παιχνίδια, παιχνίδια στρατηγικής, κ.λπ., που δεν έχουν τίποτα κοινό σε όλα τους, αλλά μοιάζουν μεταξύ τους με οικογενειακές ομοιότητες.³⁸

Ο Βιεννέζος φιλόσοφος διατείνεται πως η κατανόηση μιας γλώσσας συνίσταται πάντα σε συμφωνία με τους κανόνες που ορίζουν τη χρήση της. Η ιδέα των εσωτερικών καταστάσεων έχει «μόνο ενδο-υποκειμενική ή διυποκειμενική ισχύ», ενώ ο πόνος ως βιωμένη ιδιωτική εμπειρία, όπως συνάγεται από το επιχείρημα του L. Wittgenstein κατά της ιδιωτικής γλώσσας, αποτελεί ένα είδος «γραμματικής πλάνης». Μια από τις λειτουργίες της γραμματικής έννοιας είναι ο ορισμός των προϋποθέσεων συγκρότησης κάθε έννοιας, οπότε οι ενσυνείδητες νοητικές καταστάσεις αποτελούν μέρος αυτής.³⁹ Κατά τη Μ. Βενιέρη,⁴⁰ «το επιχείρημα κατά της ιδιωτικής γλώσσας μπορεί να θεωρηθεί ως μια προσπάθεια να διερευνηθεί πως λειτουργεί η γλώσσα που αναφέρεται σε αισθήματα». Όπως τονίζει, τα αισθήματα αυτά (της ιδιωτικής γλώσσας) δεν μπορούν να γίνουν κατανοήσιμα από ένα άλλο άτομο εκτός από αυτόν που τα βιώνει. Έτσι, τα

³⁶L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, παρ.43.

³⁷Ο Σ. Δημητρίου σημειώνει ότι ο Wittgenstein «αρνείται την παραδοχή ότι το νόημα τυποποιείται μέσω της ανάδειξης ενός συστήματος σημασιολογικών κανόνων». Η θέση του Wittgenstein στο ύστερο έργο του συνίσταται στο ότι «οι λογικές αναλύσεις του *Tractatus* καθώς και η θεωρία του νοήματος και της αναπαράστασης» δεν επαρκούν για να περιγράψουν πλήρως τη φυσική γλώσσα. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε Σ. Δημητρίου, «Η έννοια του γλωσσικού παιγνίου» σ. 35.

³⁸Θα πρέπει να σημειωθεί πως η δεικτική διαδικασία (δείξη) παύει να χρησιμοποιείται ως το μέσο για την κατανόηση μιας γλωσσικής λειτουργίας στην ύστερη εργογραφία του φιλοσόφου. «Το χαρακτηριστικό στο ώριμο έργο του Wittgenstein είναι ότι το γλωσσικό νόημα δε συνδέεται με τη δυνατότητα της αναπαράστασης». Η έννοια της χρήσης της γλώσσας που αναπτύσσεται στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* είναι η θεμελιική αρχή για την ανάπτυξη των γλωσσικών παιγνίων. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε Θ. Γ. Σακελλαριάδης, «Η γλωσσική στροφή του Wittgenstein» σ. 23.

³⁹C. Wright, "Debates About Realism Transposed to a New Key Truth and Objectivity" σ. 64.

⁴⁰Μ. Βενιέρη, «Το επιχείρημα κατά της ιδιωτικής γλώσσας και τα qualia» στο: *Ludwig Wittgenstein*, Επιστημονική Ημερίδα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων-τομέα Φιλοσοφίας, Ιωάννινα, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 2002, σσ. 27-34 και ιδιαιτέρως βλέπε σ. 30.

αισθήματα μπορούν να λάβουν το χαρακτηρισμό και ως «qualia» με την ιδιότητα των ιδιωτικών οντοτήτων, οι οποίες είναι προσιτές μόνο στον κάτοχό τους.

Όσον αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα αξίζει να σημειωθεί η θέση του Wittgenstein, έτσι όπως αυτή προβάλλεται στις *Έρευνες* και δίδει ένα τέλος στο επιχείρημα υπέρ της ιδιωτικής γλώσσας και του σημασιολογικού Σολιψισμού. Κατά τον Βιεννέζο φιλόσοφο, κανένας μελετητής δεν μπορεί να χαρακτηρίσει το ανθρώπινο είδος ως έμψυχο και όχι ως μηχανή. Την ιδιότητα αυτή την προσδίδει στο παραπάνω ον, αφού πρώτα παρατηρήσει τη συμπεριφορά του ιδίου προς ένα έτερο (ον) σε διάφορες μορφές της ζωής του ατόμου. Στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* η απόρριψη της δυνατότητας μιας ιδιωτικής γλώσσας, θεωρείται δεδομένη — δηλαδή, μια γλώσσα που θα μπορούσε να κατανοηθεί μόνο από το άτομο που τη χρησιμοποιεί, στην ουσία δεν υφίσταται. Αν π.χ. ονομάσω μια αίσθηση "S" και πω «σήμερα νιώθω S», χωρίς κανείς άλλος να γνωρίζει τι σημαίνει το "S", τότε δεν υπάρχει τρόπος να ελέγξω αν χρησιμοποιώ σωστά τη λέξη. Δεν υπάρχει κανόνας χρήσης. Άρα, δεν υπάρχει νόημα με την έννοια του Wittgenstein. Αυτό δείχνει ότι το νόημα πρέπει να είναι δημόσιο, κοινωνικά διαμορφωμένο και συνδεδεμένο με την κοινή πρακτική. Οι προτάσεις αποκτούν αξία μόνο όταν εντάσσονται σε ένα σύστημα κανόνων και κοινής ζωής — όχι όταν λειτουργούν απομονωμένα.

Ο Wittgenstein εισάγει στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* μια γλώσσα, η οποία είναι συνυφασμένη με τα γλωσσικά παίγνια και λειτουργεί με βάση την κανονιστικότητα αυτής και των παιγνίων. Το γλωσσικό παίγνιο φαίνεται να αντικατέστησε «την αντίληψη της γλώσσας ως λογισμού» που είχε κατά τη μεταβατική περίοδο.⁴¹

Η έννοια της "μορφής ζωής" (*Lebensform*) εμφανίζεται λιγότερο συχνά αλλά είναι ουσιώδης. Ο Wittgenstein υποστηρίζει ότι τα γλωσσικά παιχνίδια είναι εφικτά μόνο επειδή συμμετέχουμε σε κοινές μορφές ζωής. Δηλαδή, υπάρχουν κοινές πρακτικές, αντιδράσεις, τρόποι κατανόησης και επικοινωνίας που μας επιτρέπουν να ερμηνεύουμε τη γλώσσα με τρόπο ανάλογο.

Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε μια λέξη, αν δεν μοιραζόμαστε ένα κοινό πλαίσιο νοήματος, έναν κοινό τρόπο του να ζούμε και να ενεργούμε. Χωρίς αυτό το κοινό υπόβαθρο, οι λέξεις δεν θα είχαν κανένα νόημα. Έτσι, η κατανόηση δεν είναι απλώς λεκτική ή λογική — είναι ενσώματη, κοινωνική και ιστορική. Προς ενίσχυση της παραπάνω θέσης αξίζει να σημειωθεί και η άποψη του R. Haller,⁴² όπου σημειώνει πως ο φιλόσοφος μετά την αποδοχή του όρου «γλωσσικό παίγνιο» στρέφει την προσοχή του στο πεδίο της πράξης, αφού η χρήση των παιγνίων στη γλώσσα μας βοηθάει να κατανοήσουμε αλλά και να συμμετάσχουμε σε όλα τα δρώμενα του κοινωνικού γίνεσθαι, δηλαδή σε όλες τις μορφές της κοινωνικής ζωής (όπως ήθη, έθιμα, κανόνες

⁴¹Στη μεταβατική περίοδο η λογική περνάει στο επίπεδο του στοιχείου που συγκροτεί τα γεγονότα, τα οποία εκφράζονται διαμέσου των προτάσεων και διέπονται από κανόνες. Οι κανόνες απαρτίζουν την γραμματική και σε αυτό το σημείο αρχίζει να φαίνεται δειλά η διάσταση του πλαισίου νοηματοδότησης του κόσμου. Βλέπε. Θ. Γ. Σακελλαριάδης, *Η φιλοσοφία της γλώσσας του L. Wittgenstein*, μια κριτική προσέγγιση, αδημ. Διδακτ. Διπλωμ. Εργασία, Ιωάννινα, 1999, σ.193.

⁴²R. Haller, *Questions on Wittgenstein*, London, εκδ. Routledge, 1988, σ. 119.

δεοντολογικής συμπεριφοράς κ.ά.). Εξάλλου η έννοια του κανόνα, εφόσον κατανοηθεί πλήρως, βρίσκεται σε συσχέτιση με την πρακτική εφαρμογή αυτού.

7. Προτάσεις στον καθημερινό λόγο

Η έννοια της πρότασης αποτέλεσε βασικό αντικείμενο ανάλυσης τόσο στο *Tractatus Logico-Philosophicus* όσο και στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*. Στον πρώτο, οι προτάσεις ήταν φορείς αλήθειας, λογικές εικόνες των γεγονότων. Στο ύστερο έργο, όμως, ο Wittgenstein απομακρύνεται από αυτόν τον φορμαλισμό και στρέφει την προσοχή του στην ποικιλία των χρήσεων των προτάσεων στον καθημερινό λόγο.

Στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, οι προτάσεις δεν ορίζονται πλέον με βάση τη δυνατότητά τους να είναι αληθείς ή ψευδείς. Αντιθέτως, θεωρούνται πράξεις λόγου, δηλαδή πράξεις που επιτελούνται μέσα από τη χρήση της γλώσσας. Μια πρόταση μπορεί να είναι ερώτηση, διαταγή, υπόσχεση, απειλή, παράκληση, προειδοποίηση, συμβουλή, κ.ά.

Για παράδειγμα, η πρόταση:

- «Κλείσε την πόρτα» δεν περιγράφει τίποτα — είναι εντολή.
- «Σε παρακαλώ» είναι παράκληση, χωρίς λογικό περιεχόμενο.
- «Ο ήλιος ανατέλλει κάθε μέρα» είναι περιγραφική πρόταση, αλλά το νόημά της εξαρτάται από το ποιος το λέει, πότε, σε ποιον, και με ποιον σκοπό.

Αυτό που καθορίζει τη σημασία κάθε πρότασης είναι ο τρόπος χρήσης της σε ένα συγκεκριμένο γλωσσικό παιχνίδι. Δεν υπάρχει πια η απαίτηση κάθε πρότασης να έχει εσωτερική λογική δομή που να την καθιστά "σωστή". Αντιθέτως, η κατανοησιμότητα και η επικοινωνιακή της λειτουργία είναι αυτά που έχουν σημασία.

Ο Wittgenstein στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* χρησιμοποιεί πολυάριθμα παραδείγματα καθημερινής γλώσσας. Ενδεικτικά:

- Στην παράγραφο 2⁴³ παρουσιάζει ένα φανταστικό γλωσσικό παιχνίδι όπου ένας εργάτης λέει: «Τούβλο!», και ο άλλος φέρνει ένα τούβλο. Η λέξη δεν είναι πρόταση κατά το συντακτικό, αλλά λειτουργεί πλήρως επικοινωνιακά μέσα στο παιχνίδι αυτό. Η αξία της φιλοσοφίας του Wittgenstein έγκειται, μεταξύ άλλων, στη μεθοδολογική της καινοτομία: δεν επιχειρεί να οικοδομήσει ένα θεωρητικό σύστημα, αλλά επιλέγει να εργαστεί μέσα από παραδείγματα, παρατηρήσεις και συγκεκριμένες περιπτώσεις της καθημερινής γλώσσας. Αυτό το απλοποιημένο παιχνίδι δείχνει ξεκάθαρα ότι:
- Η πρόταση δεν χρειάζεται να έχει συντακτική δομή για να έχει νόημα.
- Η κατανόηση της λέξης εξαρτάται πλήρως από το πλαίσιο και τη λειτουργία της.

⁴³L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, παρ.2.

- Το νόημα προκύπτει από τη δράση και όχι από κάποια λογική σχέση αναπαράστασης.

Ο Wittgenstein μας δείχνει πως μια απλή λέξη (που δεν είναι «κανονική» πρόταση) μπορεί να λειτουργεί σαν ολοκληρωμένη προτασιακή μονάδα, επειδή εκτελεί έναν ρόλο.

Κατ' αναλογία, προτάσεις όπως:

- «Αυτό είναι τέχνη.»
- «Αυτό είναι αγάπη.»
- «Αυτό είναι δικαιοσύνη.»

δεν έχουν έναν μοναδικό, αυστηρό ορισμό. Αντίθετα, κατανοούνται μέσα από τη χρήση τους σε κοινωνικά συμφραζόμενα — δηλαδή σε μορφές ζωής. Ο Wittgenstein αναλύει τη λέξη «παιχνίδι» για να δείξει ότι δεν υπάρχει ενιαία ουσία σε όλες τις χρήσεις της, αλλά ένα πλέγμα από οικογενειακές ομοιότητες. Αντί να ορίσουμε την έννοια μέσω ενός και μοναδικού χαρακτηριστικού, αναγνωρίζουμε ότι υπάρχουν επικαλυπτόμενα στοιχεία μεταξύ των διαφορετικών μορφών παιχνιδιών.

Στην παράγραφο 19⁴⁴ γράφει:

«Η φιλοσοφική σύγχυση γεννιέται όταν απομακρύνουμε τη λέξη από το φυσικό της πλαίσιο και τη βάζουμε σε ένα αφηρημένο». Αυτό δείχνει πως οι προτάσεις πρέπει να κατανοούνται μέσα στο πραγματικό τους πλαίσιο — όχι ως λογικά σύμβολα.

Επιπλέον, μια πρόταση στο *Tractatus* λειτουργεί ως λογική αναπαράσταση μιας κατάστασης. Στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, το νόημα της πρότασης εξαρτάται από τη χρήση της γλώσσας και τις πολιτισμικές παραδοχές που ενσωματώνει ο ομιλητής.⁴⁵

Ο Wittgenstein χρησιμοποιεί τον όρο “γραμματική” με έναν ευρύτερο τρόπο από τη συνήθη χρήση. Γραμματική, για αυτόν, είναι το σύνολο των κανόνων που καθορίζουν τη χρήση των λέξεων και προτάσεων στη γλώσσα. Οι προτάσεις δεν είναι απλώς συνδυασμοί λέξεων με βάση συντακτικούς κανόνες, αλλά συμβάσεις, τελετουργίες και κοινωνικά σήματα που έχουν νόημα μόνο μέσα σε κοινά γλωσσικά παιχνίδια⁴⁶.

Παράδειγμα: η πρόταση «Ο χρόνος κυλά» έχει νόημα στην καθημερινή γλώσσα, αν και δεν μπορούμε να την ερμηνεύσουμε κυριολεκτικά. Δεν υπάρχει “χρόνος” ως υγρό που

⁴⁴ Ο.π., παρ. 19.

⁴⁵ Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *Σύγχρονη Ηθική Φιλοσοφία*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2002, σ. 172.

⁴⁶ Ο πρώτος Wittgenstein, κυρίως αυτός του *Tractatus*, επιδιώκει τη μεταφυσική γνώση, έστω και αν είναι της μορφής των άρρητων εννοήσεων, ο Wittgenstein των *Φιλοσοφικών Ερευνών* επιθυμεί την εξάλειψη της μεταφυσικής, αφού αυτή εκδηλώνει στοιχεία απόκλισης από τα καθημερινά κανονιστικά πρότυπα, στα οποία οφείλουμε την ύπαρξη του νοήματος εντός του κόσμου του επιστητού. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε Μ. Ν. Θεοδοσίου, *Η φιλοσοφία του Wittgenstein, η στροφή στην ερμηνεία της και η αποτίμησή της*, σ. 70.

ρεί. Η κατανόηση αυτής της πρότασης στηρίζεται στη μεταφορική γραμματική της καθημερινής ζωής.

Η γλώσσα, λοιπόν, είναι ένα δίκτυο προτάσεων που συσχετίζονται μεταξύ τους και με τον κόσμο — όχι με λογική αναγκαιότητα, αλλά με βιωμένη κανονικότητα. Οι προτάσεις στον καθημερινό λόγο δεν λειτουργούν ως περιγραφικές έννοιες και μόνο αλλά και ως στοιχεία που καθορίζουν την κάθε πράξη μας.⁴⁷

Ο J. H. Gill⁴⁸ εκφράζει την αντίληψη ότι στο *Tractatus* είναι εμφανής μια σχέση πραγματικότητας και γλώσσας. Ένας συνδετικός δεσμός ο οποίος, κατά το ήμισυ έχει τα όριά του στον υπερβατολογικό κόσμο, αφού ηθική, λογική και αισθητική εδράζονται εκεί και κατά το ήμισυ, στον κόσμο του γίνεσθαι (γλωσσικός κώδικας). Στις *Έρευνες* πραγματοποιείται μια στροφή του φιλοσόφου προς τον άνθρωπο και την κοινωνική δράση. Προς επίρρωση της παραπάνω άποψης, ο Wittgenstein των *Φιλοσοφικών Ερευνών* καταφάσκει την ανθρώπινη ζωή αρθρώνοντας «την εποπτεία του πεδίου εμφάνισης και διατύπωσης των κριτηρίων της».⁴⁹

8. Η χρήση των παιγνίων ως μετεξέλιξη των τρακταριανών προτάσεων του Wittgenstein

Το *Tractatus Logico-Philosophicus* αποτελεί το πρώτο ολοκληρωμένο φιλοσοφικό έργο του Wittgenstein και μια προσπάθεια να δοθεί μια ακριβής, λογική δομή στη γλώσσα και στον τρόπο με τον οποίο αυτή συνδέεται με τον κόσμο. Σύμφωνα με τον Wittgenstein, ο κόσμος αποτελείται από γεγονότα, τα οποία είναι σύνθετα από απλά αντικείμενα. Η γλώσσα αποτυπώνει τα γεγονότα αυτά μέσα από προτάσεις, οι οποίες έχουν νόημα όταν ανταποκρίνονται σε πραγματικές καταστάσεις.

Η θεμελιώδης ιδέα του *Tractatus* είναι η «εικόνα» (picture theory). Οι προτάσεις είναι εικόνες των πραγματικών καταστάσεων, και η αλήθεια ή το ψεύδος τους εξαρτάται από το αν το «μοντέλο» που απεικονίζουν ταιριάζει στον κόσμο. Οι προτάσεις, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, έχουν μια λογική μορφή που αντικατοπτρίζει τη δομή του κόσμου.

Η σημασία των προτάσεων καθορίζεται από την ικανότητά τους να απεικονίζουν καταστάσεις, δηλαδή να είναι «λογικές εικόνες». Αυτή η θεώρηση περιορίζει το νόημα της γλώσσας σε ό,τι μπορεί να εκφραστεί μέσα από αυτή τη λογική δομή και απορρίπτει ως νοηματικό ό,τι δεν μπορεί να απεικονιστεί — όπως η μεταφυσική ή η ηθική.

⁴⁷ Η νοηματοδότηση της λέξης ορίζεται με βάση τη θέση αυτής στη συμβολική αναπαράσταση και τους κανόνες της γραμματικής, που καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο υφίσταται δυνατή η χρήση της εντός του γλωσσικού κώδικα επικοινωνίας. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε Wittgenstein L., *Philosophische Grammatik*, R. Rhees (ed.), Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1973. *Philosophical Grammar*, A. Kenny, (tr.), Oxford, Blackwell, 1974. Ελληνική μετάφραση: *Φιλοσοφική Γραμματική*, εισ., μτφ., σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1993, σ. 93.

⁴⁸ J. H. Gill, "Wittgenstein and metaphor", *Philosophy and Phenomenological Research*, 40 (1979), σσ. 272-284 και ιδιαιτέρως βλέπε σ. 272.

⁴⁹ Θ. Γ. Σακελλαριάδης, *Από το Tractatus στις Έρευνες*, σ. 139.

Στα μεταγενέστερα έργα του, ιδιαίτερα στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ο Wittgenstein απομακρύνεται από την αυστηρή λογική απεικόνιση του Tractatus και στρέφεται στην ανάλυση της γλώσσας ως κοινωνικού φαινομένου. Η γλώσσα δεν είναι πλέον ένα στατικό σύνολο λογικών προτάσεων, αλλά ένα σύνολο «παιγνίων» που παίζονται από τα μέλη μιας κοινότητας με συγκεκριμένους κανόνες. Τα «γλωσσικά παιχνίδια» περιγράφουν τους τρόπους με τους οποίους η γλώσσα χρησιμοποιείται σε διάφορα πλαίσια, με διαφορετικούς σκοπούς και κανόνες. Η γλώσσα είναι μια σειρά από πρακτικές, και το νόημά της καθορίζεται από τη χρήση της. Αυτό σημαίνει ότι το νόημα δεν είναι κάτι σταθερό ή απόλυτο, αλλά εξαρτάται από το πλαίσιο και τη λειτουργία του λόγου. Η μετάβαση αυτή φέρνει στο προσκήνιο τη σημασία της κοινωνικότητας, του πλαισίου και της πρακτικής. Η γλώσσα γίνεται μια μορφή δράσης, και η κατανόηση της απαιτεί τη συμμετοχή στα γλωσσικά παιχνίδια που παίζουμε στην καθημερινή ζωή.

Η βασική διαφοροποίηση μεταξύ του Tractatus και των γλωσσικών παιχνιδιών βρίσκεται στον τρόπο που αντιμετωπίζεται η γλώσσα. Στο Tractatus, η γλώσσα είναι μια «στατική» δομή που αποτυπώνει με ακρίβεια τον κόσμο. Οι προτάσεις έχουν νόημα όταν είναι ικανές να απεικονίζουν πραγματικά γεγονότα, και η λογική δομή της γλώσσας αντικατοπτρίζει τη δομή του κόσμου.⁵⁰ Αντίθετα, στα γλωσσικά παιχνίδια, η γλώσσα είναι «δυναμική» και λειτουργική. Το νόημα των λέξεων και των προτάσεων εξαρτάται από το πώς χρησιμοποιούνται μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια και κανόνες. Αυτή η μετάβαση σηματοδοτεί μια ριζική αλλαγή: η γλώσσα δεν είναι απλά μια αναπαράσταση, αλλά μια μορφή δράσης. Η έννοια των γλωσσικών παιχνιδιών αναδεικνύει την κοινωνική φύση της γλώσσας. Ο Wittgenstein δείχνει πως η κατανόηση της γλώσσας απαιτεί τη συμμετοχή σε κοινότητες που μοιράζονται τους ίδιους κανόνες και πρακτικές. Οι κανόνες αυτοί δεν είναι αυστηροί και αμετάβλητοι, αλλά προσαρμόζονται και εξελίσσονται μέσα από την καθημερινή χρήση. Έτσι, η γλώσσα στα γλωσσικά παιχνίδια λειτουργεί σαν ένα σύνολο κανόνων που καθορίζουν τι σημαίνει μια λέξη ή μια πρόταση σε συγκεκριμένες καταστάσεις, και το νόημά της είναι πάντα συνδεδεμένο με το πλαίσιο.

Στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ο Wittgenstein εγκαταλείπει την ιδέα της γλώσσας ως απλής αναπαραστατικής εικόνας και εισηγείται πως το νόημα μιας λέξης είναι η χρήση της [Meaning as Use]. Η χρήση αποκτά κεντρικό ρόλο αφού η δομή της γλώσσας και των νοημάτων εδράζονται στα γλωσσικά παιχνίδια. Επιπλέον, αναπτύσσεται η έννοια της οικογενειακής ομοιότητας, όπου έννοιες συνδέονται μεταξύ τους με διασταυρούμενες ομοιότητες αντί με ένα κοινό χαρακτηριστικό. Η αυστηρότητα του κανόνα αποκτά μια πιο πλασματική μορφή, όπου η λειτουργική χρήση και η γλωσσική πρακτική αποκτούν βαρύνουσα σημασία στο ύστερο αυτό έργο. Η μετάβαση αυτή

⁵⁰Συνοψίζοντας τις παραπάνω απόψεις του Wittgenstein θα πρέπει να επισημάνουμε ότι για τον ίδιο τον Βιεννέζο φιλόσοφο η μεταφυσική δεν είναι τίποτα άλλο από μια ανοησία (nonsense). Ως α-νοησία ορίζεται κάθε πρόταση αυτού του είδους η οποία ανήκει στο χώρο του αρρήτου και η εκφορά λόγου είναι αδύνατη, εφόσον ο λόγος δε σχετίζεται με αυτή. Ο λόγος για τον Wittgenstein είναι φορέας των εμπειρικών γεγονότων και μόνο. Βλέπε V. J. Krebs, "On the ethical point of Wittgenstein", *European Journal of Philosophy*, 9, σσ. 344-374.

αντικατοπτρίζει το γενικότερο φιλοσοφικό αναστοχασμό του Wittgenstein από μια γραμμική αναπαράσταση σε μια λογική πραξιοκεντρική αντίληψη της γλώσσας. Η μετάβαση αυτή αναδεικνύει την ώριμη κατανόηση της γλώσσας ως κοινωνικού εργαλείου με βάση του οποίου τα νοήματα δεν αντιπροσωπεύουν απλώς ένα κανόνα, αλλά λειτουργούν ως στοιχεία ερμηνείας.⁵¹

Η θεωρία των παιγνίων, όπως έχει αναπτυχθεί στα μαθηματικά και τις κοινωνικές επιστήμες, ασχολείται με τις στρατηγικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ ατόμων που λαμβάνουν αποφάσεις σε κοινά περιβάλλοντα. Αν και ο Wittgenstein δεν εντάσσεται άμεσα σε αυτή τη θεωρία, η χρήση της έννοιας των παιγνίων στη φιλοσοφία της γλώσσας μπορεί να θεωρηθεί μια φιλοσοφική μετεξέλιξη των ιδεών του. Η γλώσσα ως παιχνίδι φέρνει στο προσκήνιο την έννοια της συνεργασίας, των κανόνων και της στρατηγικής επικοινωνίας, ξεπερνώντας την αυστηρή απεικόνιση του *Tractatus*. Με αυτόν τον τρόπο, η γλώσσα δεν είναι απλώς ένα μέσο για να περιγράψουμε τον κόσμο, αλλά ένα εργαλείο για την κοινωνική αλληλεπίδραση και την οργάνωση της ζωής. Η κύρια καινοτομία που εισάγει ο Wittgenstein στο δεύτερο έργο του είναι η μετατόπιση από μια θεώρηση του νοήματος που βασίζεται στην αναπαράσταση (ή απεικόνιση) του κόσμου, σε μια θεώρηση που βασίζεται στη χρήση της γλώσσας. Στο *Tractatus*, το νόημα μιας πρότασης είναι η λογική της δομή που απεικονίζει την πραγματικότητα· στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, το νόημα καθορίζεται από τον τρόπο με τον οποίο μια λέξη χρησιμοποιείται μέσα σε μια γλωσσική πρακτική ή παιχνίδι.

Στο *Tractatus*, οι κανόνες είναι λογικοί και αυστηροί, αποτελώντας το υπόβαθρο της δομής της γλώσσας και της σκέψης. Ο ίδιος επισημαίνει ότι η λογική, η ηθική και η αισθητική ανήκουν στο μεταφυσικό χώρο και δεν μπορούν να περιγραφούν με τον ίδιο τρόπο όπως τα εμπειρικά γεγονότα. Στο ερώτημα πώς μπορούμε να περιγράψουμε κάτι το οποίο είναι ηθικά καλό ή ηθικά άσχημο, όταν εξαρχής είμαστε καταδικασμένοι να τηρούμε μια στάση σιωπής, ο Wittgenstein απαντά με τη δείξη⁵². Στο έργο της μεταγενέστερης περιόδου, οι κανόνες των γλωσσικών παιγνίων είναι πιο ευέλικτοι και συχνά αόριστοι, αντανακλώντας την ποικιλία και την πολυπλοκότητα της πραγματικής γλωσσικής χρήσης. Η κοινωνική διάσταση της γλώσσας, που υπογραμμίζεται στα γλωσσικά παιχνίδια, έρχεται σε αντίθεση με την απομονωμένη, ατομική θεώρηση της γλώσσας στον *Tractatus*. Η γλώσσα γίνεται εργαλείο κοινωνικής συνεργασίας, και το νόημα αναδύεται μέσα από την αλληλεπίδραση και την κοινή κατανόηση. Η φιλοσοφία του ύστερου Wittgenstein χαρακτηρίζεται από την εγκατάλειψη της θέσης της πρώιμης φιλοσοφικής περιόδου, όπου σύμφωνα με τον ίδιο οι απόλυτες ηθικές αξίες δεν μπορούν να υφίστανται εντός του κόσμου του επιστητού. Κατά την ύστερη περίοδο της συγγραφικής του δραστηριότητας ο Βιεννέζος φιλόσοφος θεωρεί ότι οι ηθικές αξίες θα πρέπει να συμβαδίζουν με το πολιτισμικό και αξιακό πρότυπο της περιόδου δηλαδή με

⁵¹H. R. G. Schwyzer, *Wittgenstein's picture-theory of language*, *Inquiry*, 5(1-4) (1962), σσ.46-64.

⁵²Θ. Ν. Πελεγρίνης, «Ο ηθικός προσανατολισμός του L. Wittgenstein», στο: Γ. Τζαβάρα, *Συμπόσιο Wittgenstein*, Αθήνα – Γιάννενα, εκδ. Δωδώνη, 1991, σσ. 83-95 και ιδιαιτέρως βλ. σ. 83.

τις καθημερινές του ανάγκες έτσι όπως αυτές εκδηλώνονται στον βίο του εμπειρικού γίνεσθαι.⁵³

Αυτή η φιλοσοφική αλλαγή έχει σημαντικές επιπτώσεις όχι μόνο στη θεωρητική φιλοσοφία της γλώσσας αλλά και στην Επιστημολογία, την Ηθική και την Κοινωνιολογία.⁵⁴ Η αναγνώριση ότι το νόημα είναι αποτέλεσμα κοινωνικών πρακτικών οδηγεί σε μια πιο ρεαλιστική και βιωματική κατανόηση της γλώσσας και της επικοινωνίας. Η ανάλυση της χρήσης των παιγνίων ως μετεξέλιξη των τρακταριανών προτάσεων του Wittgenstein αποκαλύπτει μια βαθιά καινοτομία στη φιλοσοφία της γλώσσας. Από την αυστηρή, λογική απεικόνιση του κόσμου, που χαρακτηρίζει το *Tractatus Logico-Philosophicus*, η σκέψη του Wittgenstein μετατοπίζεται σε μια πιο ρεαλιστική, κοινωνική και λειτουργική θεώρηση της γλώσσας μέσα από την έννοια των γλωσσικών παιγνίων.

Η γλώσσα δεν είναι πλέον απλώς ένα τυπικό σύστημα που περιγράφει τον κόσμο, αλλά μια πρακτική δραστηριότητα, μια μορφή κοινωνικής δράσης, όπου το νόημα προκύπτει μέσα από τη χρήση και τους κανόνες που μοιράζονται τα μέλη μιας κοινότητας. Αυτή η μετεξέλιξη σηματοδοτεί την αναγνώριση της πολυπλοκότητας και της δυναμικότητας της γλώσσας ως ανθρώπινου φαινομένου. Αυτή η μετατόπιση έχει σημαντικές συνέπειες για τον τρόπο που κατανοούμε τη γλώσσα, τη γνώση, αλλά και την ίδια την ανθρώπινη επικοινωνία, ανοίγοντας δρόμους για τη μελέτη της γλώσσας μέσα από την κοινωνιολογία, την ψυχολογία και τη θεωρία της επικοινωνίας.

9. Η προσέγγιση της γνώσης στην ύστερη εργογραφία του L. Wittgenstein

9.1 Τι είναι η γνώση των αντικειμένων για τον ύστερο Wittgenstein

Η γνώση για τον Wittgenstein των Ερευνών είναι προϊόν της γλώσσας. Στον Wittgenstein της ύστερης συγγραφικής περιόδου παύει να υφίσταται η έννοια της καθολικής μορφής της γλώσσας και αντικαθίσταται από γλωσσικά παίγνια, όχι στην αρχική τους μορφή, αλλά ως γλωσσικά σύνολα που τα χαρακτηρίζει η πολυσημία και η πολυπλοκότητα. Ο φιλόσοφος των Ερευνών προσέγγισε τη γνώση των αντικειμένων μέσω της χρήσης της γλώσσας και των γλωσσικών παιγνίων, τα οποία μεταβάλλονται αναλόγως με την κατάσταση. Σε αντίθεση με το *Tractatus*, η ονοματοθεσία δεν θεωρείται βασική αρχή του νοήματος και «η ονοματική σχέση δεν αποτελεί μια σχέση δεικτικών συνδέσεων μεταξύ ήχων ή σημείων και αντικειμένων». Η δεικτική διαδικασία (δείξη) παύει να χρησιμοποιείται ως μέσο για την κατανόηση της ίδιας της γλώσσας, αλλά και της λειτουργίας της. «Το χαρακτηριστικό στο ώριμο έργο του Wittgenstein είναι πως το γλωσσικό νόημα δεν συνδέεται με τη δυνατότητα της

⁵³Wittgenstein L., *Vermischte Bemerkungen*, G.H.von Wright (ed.), Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1977. *Culture and Value*, P. Winch (tr.), Oxford, Blackwell, 1980. Ελληνική μετάφραση: *Πολιτισμός και αξίες*, μτφ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου & Κ. Μ. Κωβαίος, σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1986, σ. 125.

⁵⁴Θ. Γ. Σακελλαριάδης, *Από το Tractatus στις Έρευνες*, σ. 139.

αναπαράστασης».⁵⁵ Το ζήτημα της χρήσης της γλώσσας, όπως αναπτύσσεται στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* αποτελεί κυρίαρχη αρχή για την ανάπτυξη των γλωσσικών παιγνίων. Εάν επιχειρήσουμε να προσδώσουμε στα αντικείμενα ιδιότητες της εμπειρικής πραγματικότητας και να τα ορίσουμε ως σύνολα, στα οποία βασίζεται η ολότητα του κόσμου του επιστητού, τίθεται το ερώτημα εάν τα αντικείμενα ορίζονται ως επιμέρους όντα ή ως καθόλου και αν η ύπαρξη αυτών είναι ανεξάρτητη από τον γλωσσικό κώδικα. Το συγκεκριμένο πρόβλημα των αντικειμένων εντοπίζεται στο *Tractatus*.⁵⁶ Ο Wittgenstein της πρώιμης συγγραφικής περιόδου –και πιο συγκεκριμένα του *Tractatus*– δεν αναφέρεται στα αντικείμενα του καθημερινού λόγου. Αν αναλυθεί δομικά ο γλωσσικός κώδικας θα οδηγηθούμε στα απλούστερα στοιχεία του, τα απλά ονόματα, τα οποία με τη σειρά τους αντιστοιχούν στα απλά αντικείμενα. Τα αντικείμενα του *Tractatus* είναι απλά, αποτελούν την ουσία του κόσμου γι' αυτό και δεν μπορούν να είναι σύνθετα και να αναλυθούν περαιτέρω.⁵⁷ Ιδιότητες όπως ο χώρος, ο χρόνος και το χρώμα αποτελούν τη μορφή ενός αντικειμένου, η οποία αποτελεί την εσωτερική ιδιότητα αυτού και τον δυνάμει συνδυασμό του με τα λοιπά αντικείμενα ενώ οι εξωτερικές–υλικές ιδιότητες του αντικειμένου περιγράφουν ή περιορίζονται στην περιγραφή ατομικών γεγονότων.⁵⁸

Δεν υπάρχει μια σαφής εικόνα στον προσδιορισμό των αντικειμένων. Πολλοί θιασώτες της βιτγκενσταϊνικής φιλοσοφίας πιστεύουν ότι τα αντικείμενα είναι επιμέρους όντα ενώ άλλοι θεωρούν ότι τα αντικείμενα του *Tractatus* θα πρέπει να ορίζονται μόνο ως καθόλου όντα. Αν δεχθούμε ότι τα αντικείμενα είναι καθόλου όντα, τότε θα πρέπει και οι ατομικές προτάσεις του *Tractatus* να είναι αυτόνομες. Κατά τον Wittgenstein, «το προτασιακό σημείο συνίσταται στο πώς τα στοιχεία του, οι λέξεις, συσχετίζονται μεταξύ τους μέσα σε αυτό κατά έναν ορισμένο τρόπο». Άρα «το προτασιακό σημείο είναι ένα γεγονός» και επομένως και αυτόνομο στην πράξη.⁵⁹ Αποδεχόμενοι για παράδειγμα τη θέση ότι τα αντικείμενα είναι επιμέρους όντα, αποδεχόμαστε ότι οι ατομικές προτάσεις που προκύπτουν από τα αντίστοιχα ονόματα των αντικειμένων δεν είναι αυτόνομα και αυτό έρχεται σε σύγκρουση με την πρόταση 3.14 του *Tractatus* που αναφέρθηκε προγενέστερα.

Κατά την ανάλυση των αντικειμένων με στόχο να προσδιορισθεί ο χαρακτήρας τους, αν δηλαδή είναι καθόλα ή επιμέρους όντα, ανακύπτει ένα νέο πρόβλημα. Αν, όπως επισημαίνει ο Wittgenstein, ο χώρος και ο χρόνος αποτελούν μορφές των αντικειμένων και επομένως δεν είναι αντικείμενα, ίσως υπάρχουν και κόσμοι, όπου τα αντικείμενα δεν έχουν μια χωροχρονική μορφή και επομένως η διάκριση σε καθόλα ή επιμέρους όντα δεν έχει πλέον καμία αξία.⁶⁰

⁵⁵ Θ.Γ. Σακελλαριάδης, «Η γλωσσική στροφή του Wittgenstein», σσ. 17-26.

⁵⁶ Μ. Βενιέρη, «Το πρόβλημα των αντικειμένων στο *Tractatus*», στο: Γ. Τζαβάρας (επιμ.), *Συμπόσιο Wittgenstein* (Αθήνα-Γιάννενα: εκδ. Δωδώνη, 1991), 16-25.

⁵⁷ L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 45.

⁵⁸ Μ. Βενιέρη, «Τοπρόβλημα των αντικειμένων στο *Tractatus*», σσ. 16-25.

⁵⁹ L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 54.

⁶⁰ Μ. Βενιέρη, «Τοπρόβλημα των αντικειμένων στο *Tractatus*», σσ. 16-25· L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 48.

Μια άλλη άποψη, την οποία θα μπορούσαμε να αποδεχθούμε, είναι εκείνη, η οποία θέτει τα αντικείμενα έξω από το γλωσσικό πλαίσιο, αλλά όχι ανεξάρτητα από αυτό.⁶¹ Τα αντικείμενα δεν αποτελούν γλωσσικούς «αρμούς», στοιχεία της γλώσσας, γι' αυτό βρίσκονται εκτός αυτής, αλλά δεν είναι εφικτό να προσδιορισθούν ως ανεξάρτητα όντα, αφού η ταυτότητά τους θα πρέπει να προσδιορισθεί από τη λογική κατηγορία, η οποία μπορεί να προσεγγισθεί με μοναδικό μεθοδολογικό εργαλείο τη γλώσσα, καθώς η δεικτική μέθοδος θεωρείται ανεπαρκής. Για τον πρώιμο Wittgenstein, η γλώσσα αποδίδει πιστά την εμπειρική πραγματικότητα. «Αυτό που κάθε εικόνα, αδιάφορο ποιας μορφής, πρέπει να έχει κοινό με την πραγματικότητα για να μπορεί γενικά να την απεικονίζει, σωστά ή λαθεμένα— είναι η λογική μορφή, δηλαδή η μορφή της πραγματικότητας»⁶². Έτσι μια πρόταση ατομική έχει νόημα, επειδή απεικονίζει μια κατάσταση όντων στον κόσμο, ένα γεγονός το οποίο πρόκειται ενδεχομένως να συμβεί. Αυτή η ατομική πρόταση είναι αληθής, όταν η συγκεκριμένη κατάσταση πραγμάτων υφίσταται και γίνεται ψευδής όταν συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο.

Αντικείμενο μελέτης του Βιεννέζου στοχαστή δεν είναι ούτε τα ιδιωτικά συναισθήματα, που εκφέρονται μέσω μιας γλώσσας ιδιωτικής, αλλά ούτε και τα επιστημονικά προβλήματα του ψυχολογισμού. Μέρος της ενασχόλησής του είναι ο καθημερινός άνθρωπος στο πλαίσιο μιας κοινότητας και μιας μορφής ζωής⁶³, η μελέτη δηλαδή της «κοινής συμπεριφοράς των ανθρώπων».⁶⁴

Η γλώσσα μας αποτελείται από μορφικές αναλογίες σχημάτων και κατασκευών. Για τον Wittgenstein των *Ερευνών*, η χειρονομία μοιάζει να θεωρείται σημαντικότερη από τις λέξεις διότι όταν προσπαθούμε να εκπαιδύσουμε τα βρέφη στην ομιλία, καταφεύγουμε στις χειρονομίες για να κατανοήσουν το μήνυμα, το οποίο επιθυμούμε να μεταφέρουμε.⁶⁵ Η γλώσσα των χειρονομιών είναι μια γλώσσα την οποία δεν την έχουμε διδαχθεί, αλλά τη γνωρίζουμε εκ των προτέρων.

Για τον πρώιμο Wittgenstein, η γλώσσα της ηθικής είναι μη υπαρκτή, αφού οι ηθικές προτάσεις δεν υπάρχουν πραγματικά. Πρόκειται στην ουσία για ψευδοπροτάσεις και μπορούν μόνο να κατανοηθούν με τη στάση της σιωπής, αφού έχουν τον χαρακτηριστή ως α-νόητες. Ως λειτουργία της γλώσσας για τον Wittgenstein, ορίζεται η περιγραφή του κόσμου των φαινομένων, όπου τα αντικείμενα αποτελούν το σύνολο των προτασιακών συνδυαστικών συνόλων.⁶⁶

⁶¹Πρόκειται για μια προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία τα αντικείμενα προσλαμβάνονται ως επιμέρους όντα. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε I.M.Cori, "Objects Properties and Relations in the *Tractatus*", *Mind*, 67 (1958), σσ.145-163.

⁶² L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 52.

⁶³ A. Rudd, "What it's Like and What's Really Wrong with Physicalism, A Wittgensteinian Perspective", *Journal of Consciousness Studies*, 5 (1998), 454-463.

⁶⁴L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*.

⁶⁵ L. Wittgenstein, «Παρατηρήσεις πάνω στο "ΧρυσόΚλωνί" του Frazer», σ. 56.

⁶⁶ Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Οι ηθικοί αφορισμοί του Wittgenstein. Τα σύγχρονα εις εαυτόν ή πως κουβεντιάζεται η σιωπή», *Φιλοσοφία*, 10-11 (1980-1981), 433-481, σσ. 434-435· J. Walker, "L.

9.2 Πώς ορίζεται η αληθινή θρησκευτική πίστη με βάση τα γλωσσικά παίγνια στην ύστερη εργογραφία του φιλοσόφου

Στον ύστερο Wittgenstein η θρησκεία εκλαμβάνεται ως μια μορφή ζωής σε συνάρτηση με τη χρήση των γλωσσικών παιγνίων. Τα γλωσσικά παίγνια θεμελιώνουν τη γλώσσα σε ένα φυσικό πλαίσιο, που είναι η καθημερινότητα του ανθρώπου, και καθορίζονται από τους γλωσσικούς κανόνες⁶⁷, τους οποίους επιβάλλει η ίδια η γλώσσα. Τα γλωσσικά παίγνια είναι μια άλλη μορφή ζωής και αναλύοντας τη σκέψη του Wittgenstein παρατηρούμε ότι όλες οι παραδοσιακές πρακτικές σχετίζονται με τη γλώσσα γενικότερα και με τα γλωσσικά παίγνια ειδικότερα. Στις παραδοσιακές πρακτικές ανάγονται τα ήθη, τα έθιμα, οι δοξασίες κ.ά. Η θρησκευτική πίστη⁶⁸ επομένως και η γλώσσα ως μέρος αποτελούν ένα είδος γλωσσικού παιγνίου. Πρόκειται για δυο βασικά χαρακτηριστικά, που μπορεί να είναι διακριτά, αλλά συγχρόνως αποτελούν τον συνεκτικό δεσμό ανάμεσα στον άνθρωπο ως είδος και τη ζωή ως γενικευμένη έννοια.

Έτσι η θρησκευτική γλώσσα θα πρέπει να κατανοείται ως ένα μέρος της θρησκευτικής πίστης, όπου το θρησκευτικό γλωσσικό πλαίσιο θα εκλαμβάνεται ως ένα είδος μύησης του ανθρώπου σε μια θρησκευτική τελετουργία. Για παράδειγμα, ένας Χριστιανός Ορθόδοξος δεν μπορεί να κατανοήσει την πίστη ενός Μουσουλμάνου, αφού ο ίδιος δεν γνωρίζει τον γλωσσικό κώδικα που θα του επιτρέψει τη μύησή του σ' αυτή τη θρησκεία. Η ίδια όμως η θρησκευτική πίστη θα πρέπει να κατανοηθεί ως ένα είδος παιγνίου της γλώσσας, η οποία διέπεται και καθορίζεται από συγκεκριμένους κανόνες.⁶⁹ Ο Wittgenstein δεν πιστεύει ότι στην περιγραφή ενός θρησκευτικού γεγονότος χρησιμοποιείται ένα άλλο είδος γραμματικής, η οποία είναι εντελώς ξένη από τη γραμματική που αποτελεί μέρος της βασικής μας γλώσσας. Στο πλαίσιο της γραμματικής αναζήτησης μπορούμε να παρατηρήσουμε διάφορα γεγονότα και να αποτυπωθούν σε σκέψεις και απόψεις με διαφορετικό περιεχόμενο, όπως είναι η θρησκευτική πίστη, η επιστήμη ακόμη και η πειραματική μέθοδος.

Ο Wittgenstein εισάγει στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* μια γλώσσα, η οποία είναι συνυφασμένη με τα γλωσσικά παίγνια και λειτουργεί κυρίως με βάση τον κανόνα της

Wittgenstein's Earlier Ethics", *American Philosophical Quarterly*, 5 (1968), 219-232 και ιδιαίτερος βλέπε σ. 224.

⁶⁷Σύμφωνα με τον C. Wright "Debates About Realism Transposed to a New Key Truth and Objectivity", η χρήση ενός κανόνα δίνει νόημα σε μια λέξη, σε ένα γλωσσικό και υφολογικό πλαίσιο, αφού η σύνδεση αυτών βασίζεται σε μια λογική σχέση και όχι σε έναν αιτιώδη εξαναγκασμό (*causal compulsion*).

⁶⁸Η έννοια της θρησκευτικής πίστης συνδέεται με τη σχέση ιστορικής απόδειξης και ιστορικού γεγονότος. Ο Wittgenstein δεν αποκλείει την ιστορικότητα της αφήγησης των κειμένων θρησκευτικού περιεχομένου, καθώς τα κείμενα αυτά μπορούν να ιδωθούν και από τη σκοπιά της ιστορικής ανάλυσης, αφού αφηγούνται διάφορα ιστορικά συμβάντα. Δεν θα πρέπει δηλαδή να αποκλείεται η ιστορική ανάλυση από τη θρησκευτική εμπειρική πραγματικότητα του πιστού. Η έννοια πρέπει να τεκμηριώνεται ιστορικά και αυτό δεν συμβαίνει. Ο Wittgenstein δεν διαχωρίζει αυστηρά τη θρησκεία από την ιστορική αφήγηση ή, κατά άλλους, από την ιστορική πραγματικότητα. Ο κάθε πιστός δεν θεωρείται γνώστης της ιστορίας, διότι η έννοια της πίστεως δεν ενέχει, ως προϋπόθεση, την ιδέα της επιστημονικής τεκμηρίωσης.

⁶⁹M. Lacewing, *Philosophy for AS: Epistemology and Philosophy of Religion*, London, Routledge, 2014, σσ. 264-269.

και την κανονιστικότητα των παιγνίων. Το γλωσσικό παίγνιο φαίνεται να αντικατέστησε «την αντίληψη της γλώσσας ως λογισμού»⁷⁰ που είχε κατά τη μεταβατική περίοδο. Αυτό συνέβη διότι η γλωσσική εκφορά αποτελεί ένα είδος δραστηριότητας, όπως ακριβώς είναι και ο λογισμός και επειδή η απόδοση νοήματος σε μια λέξη ορίζεται πλέον με βάση τη θέση της στη συμβολική αναπαράσταση και τους κανόνες της γραμματικής που καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί στον γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας.⁷¹

Ο Wittgenstein της ύστερης περιόδου εν συγκρίσει με τον φιλόσοφο της μεταβατικής περιόδου προσπαθεί να θεμελιώσει τον φιλοσοφικό του στοχασμό στην καθημερινή χρήση του λόγου, όπου μεν υπάρχει ο κανόνας, αλλά λειτουργεί επικουρικά και να απαλλαγεί από τον λογισμό, όπου όλες οι εσωτερικές λειτουργίες του ανθρώπου θα έπρεπε να μεταφρασθούν ή να επεξηγηθούν στη βάση ενός γλωσσικού κανόνα. Παρατηρείται δηλαδή μια μεταστροφή στη σκέψη του Wittgenstein, όπου ο γλωσσικός-γραμματικός κανόνας⁷² δεν καθορίζει την έκφραση, αλλά λειτουργεί ως στοιχείο της.⁷³

Η χρήση των παιγνίων, τα οποία περιγράφουν το θρησκευτικό φαινόμενο δεν μπορεί ούτε να επιβεβαιωθεί, αλλά ούτε και να διαψευσθεί. Πρόκειται για μια συνθήκη, όπου μια λέξη μετατρέπεται σε ένα θρησκευτικό σύμβολο. Για τον Wittgenstein η ύπαρξη ή η μη ύπαρξη του Θεού δεν είναι το ζητούμενο.⁷⁴ Η ύπαρξη του Θεού δεν αποτελεί μια δήλωση της πραγματικότητας και δεν υπάρχει στον εμπειρικό κόσμο. Δεν είναι ένα γεγονός που συντελείται χωροχρονικά ή ένα αντικείμενο το οποίο αποτελεί μέρος της φυσικής πραγματικότητας. Αντιθέτως, αφού δεν είναι ένα εμπειρικό γεγονός, τότε η

⁷⁰L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ. 225.

⁷¹L. Wittgenstein, *Φιλοσοφική Γραμματική*, σσ. 193-194.

⁷² Σύμφωνα με τον Θ.Γ. Σακελλαριάδη, η χρήση του μεταφορικού λόγου λειτουργεί με τρόπο θεραπευτικό τόσο για τον ίδιο τον φιλόσοφο όσο και για κάθε άνθρωπο, αφού αποτελεί ένα είδος αυτοεπιβεβαίωσης. Αυτό συμβαίνει διότι ο άνθρωπος μέσω της γλωσσικής μεταφοράς μπορεί και αποτυπώνει τη βιωμένη του εμπειρία, η οποία έχει στοιχεία πνευματικά και εμπειρικά. Κατά τον Wittgenstein, η χρήση του μεταφορικού λόγου δεν αποκαλύπτει μόνο την έννοια κάποιου όρου που υπονοείται, αλλά αποτελεί και μια οντολογική προσέγγιση, που έχει και μια θεραπευτική προοπτική, καθώς ο άνθρωπος μαθαίνει να χρησιμοποιεί την αφαιρετική μέθοδο και να διατηρεί στη μνήμη του μόνο τα ενεργήματα, τα οποία έχουν αξία γι' αυτόν. Βλ. Α. Sakellariadis, "A Chance of Searching New Methods in Philosophy: The Role of Metaphor in the "Crisis" of Concepts", στο: G. Maggini, V. Solomou-Papanikolaou et al (eds.), *Philosophy and Crisis Responding to Challenges to Ways of Life in the Contemporary World*, Vol. II, Council for Research in Values and Philosophy – University of Ioannina – Department of Philosophy, Washington D.C., 2019, 163-168, σσ. 164-165-πρβλ.

⁷³ Βλ. Α. Μπαλτάς, «Ο Wittgenstein και το *a priori* της γλώσσας», στο: Γ. Κατή (επιμ.), *Γλώσσα και νόηση*, Αλεξάνδρεια, 1999, σσ.121-144.

⁷⁴ Οι Κ. Nielsen και D.Z. Phillips et al. (eds.), *Wittgensteinian Fideism?*, London, Hymns Ancient and Modern Ltd, 2005, σσ. 319-320 θεωρούν ότι η άποψη του Wittgenstein έχει παρερμηνευθεί και επισημαίνουν ότι η εκδήλωση μιας εξωτερικής θρησκευτικής συμπεριφοράς όπως είναι η προσευχή δεν δηλώνει κάποια παραδοχή. Αντιθέτως, φαίνεται η αδυναμία των ανθρώπων να κατανοήσουν τη φύση της θρησκείας και η πίστη τους μετατρέπεται σε δεισιδαιμονία.

ύπαρξη του θείου όντος δεν αποτελεί μια εμπειρική πίστη⁷⁵ και επομένως ο Θεός αποτελεί τη βασική προϋπόθεση της ανθρώπινης ύπαρξης.⁷⁶

Η έννοια του θείου παρουσιάζεται και στο *Περί Ηθικής*, έργο της μεταβατικής συγγραφικής περιόδου του Wittgenstein⁷⁷, όπου υποστηρίζει ότι η γλώσσα αποτελεί μέρος όλων των θρησκευτικών ερμηνειών, οι οποίες χρησιμοποιούνται με κυριολεκτικό ή αλληγορικό τρόπο για να περιγράψουν τον δημιουργό του κόσμου διότι η αναφορά και μόνο σε θεϊκό ον δημιουργεί στον άνθρωπο ασφάλεια. Στο *Tractatus* ο φιλόσοφος αναγκάστηκε να περιγράψει τις υπερφυσικές δυνάμεις, οι οποίες στην ουσία φαντάζουν μη ρεαλιστικές. Στο μόνο που μένει πιστός ο Wittgenstein σε όλες τις συγγραφικές του περιόδους είναι η ύπαρξη του Θεού είτε ως μεταφυσικό ον γιατί όπου δεν υπάρχουν τα μεθοδολογικά εργαλεία για να περιγραφεί εντάσσεται στον χώρο του αρρήτου είτε ως ον, το οποίο μπορεί να περιγραφεί με τη βοήθεια της γλώσσας και των γλωσσικών παιγνίων.⁷⁸ Στο *Περί Ηθικής* ο Wittgenstein παραδέχεται ότι μιλώντας για τον Θεό υπερβαίνουμε τους όρους της γλώσσας, το οποίο είναι μάταιο, αλλά είναι αδύνατον να μιλήσουμε για ηθική, χωρίς να κάνουμε αναφορά στην έννοια της θρησκείας.

Η φιλοσοφική σκέψη του Wittgenstein εξελίσσεται συνεχώς αναφορικά με το ζήτημα της θρησκείας.⁷⁹ Στην πρώιμη συγγραφική περίοδο και κυρίως στο *Tractatus* εντάσσει την ηθική και τον Θεό στην περιοχή του αρρήτου. Δεν μπορούμε δηλαδή να πούμε τίποτα γι' αυτές τις έννοιες, παρά μόνο να τις δείξουμε. Στη μεσαία συγγραφική περίοδο στρέφει την προσοχή του στη γλώσσα, η οποία αδυνατεί να συλλάβει την υπερφυσικότητα της θεϊκής οντότητας, αλλά μπορεί να την περιγράψει. Στην ύστερη συγγραφική περίοδο χρησιμοποιεί τον όρο Θεός ως μια έννοια, η οποία μπορεί να περιγραφεί από τη γλώσσα, χρησιμοποιώντας ως μεθοδολογικό εργαλείο τα γλωσσικά παίγνια.

9.3 Η γνώση ως γλωσσική πρακτική στον ύστερο Wittgenstein

Ο ύστερος Βιτγκενστάιν, κυρίως μέσα από τα έργα *Φιλοσοφικές Έρευνες* (*Philosophical Investigations*, 1953) και *Περί Βεβαιότητας* (*On Certainty*, δημοσιεύτηκε

⁷⁵ M. Lacewing, *Philosophy for AS: Epistemology and Philosophy of Religion*, σσ. 190-192, 265.

⁷⁶ Οι απόψεις του Wittgenstein για ζητήματα της θρησκείας και του θείου απασχολούν τους μελετητές της φιλοσοφίας του. Βλ. A. Keightley, *The Grammar of God*, Birmingham, University of Birmingham, 1974.

⁷⁷ L. Wittgenstein, *Περί Ηθικής*, μτφρ.: Κ.Μ. Κωβαίος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2000. Βλ. L. Wittgenstein, *Περί Βεβαιότητας*, μτφ.Κ. Παπαγεωργίου, Εστία, 2005. 45 [τίτλος αγγ. πρωτοτύπου¹ 1969: *On Certainty*], σσ. 10-12.

⁷⁸ Βλ. L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 128.

⁷⁹ Ο Wittgenstein αναπτύσσει διαφορετικές απόψεις για την έννοια του Θεού, στο πλαίσιο της φιλοσοφικής σκέψης του που εξελίσσεται στον χρόνο. Το *Tractatus* είναι ένα έργο που συνέγραψε κατά τη νεανική ηλικία του, το *Περί Ηθικής* ολοκληρώθηκε δέκα χρόνια αργότερα (1929-1930) ενώ η ολοκλήρωση των *Ερευνών* έγινε το 1949, όταν ο Wittgenstein ήταν ώριμος πνευματικά και θεωρούσε ότι η σκέψη του αποτελεί μια καθημερινή δραστηριότητα που έχει ως στόχο την ευτυχία του ανθρώπου. Βλ. L. Wittgenstein, *Tractatus*, σσ. 22-23· L. Wittgenstein, *Περί Ηθικής*, σσ. 10-12· L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ. 21.

μεταθανάτια το 1969), προσφέρει μια ριζικά διαφορετική θεώρηση της γνώσης σε σχέση με την παραδοσιακή γνωσιοθεωρία.⁸⁰ Αντί να εστιάσει σε αφηρημένους, θεωρητικούς ορισμούς της γνώσης ή να επιχειρήσει να προσδιορίσει τις απαραίτητες και ικανές συνθήκες για να πούμε ότι "κάτι γνωρίζεται", ο Βιτγκενστάιν στρέφεται στη γλώσσα, την πρακτική και την κοινωνική χρήση του όρου "γνώση".

Στο επίκεντρο της φιλοσοφικής του προσέγγισης βρίσκεται η ιδέα ότι η γλώσσα δεν είναι ένα ουδέτερο εργαλείο αναπαράστασης της πραγματικότητας, αλλά ένα σύνολο σημασία των λέξεων — και συνεπώς και της λέξης "γνώση" — δεν είναι κάτι σταθερό και απόλυτο, αλλά καθορίζεται από τη χρήση τους μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά συμφραζόμενα.

Ο Βιτγκενστάιν μας προτρέπει να εγκαταλείψουμε την αναζήτηση ενός αυστηρού ορισμού της γνώσης και να εστιάσουμε στον τρόπο με τον οποίο η λέξη "γνωρίζω" χρησιμοποιείται στην καθημερινή γλώσσα. Για παράδειγμα, σε κάποιες περιπτώσεις λέμε ότι "γνωρίζουμε" κάτι, όταν έχουμε ισχυρές αποδείξεις· σε άλλες περιπτώσεις το λέμε με βάση την εμπειρία ή τη βεβαιότητα. Αυτό σημαίνει ότι η έννοια της γνώσης δεν έχει ενιαία ουσία, αλλά μοιάζει με το παράδειγμα της οικογενειακής ομοιότητας (familyresemblance): διαφορετικές χρήσεις του όρου έχουν κάποια κοινά στοιχεία .

Ένα κρίσιμο στοιχείο στη θεώρηση του ύστερου Βιτγκενστάιν είναι ότι η γνώση είναι ενσωματωμένη σε μορφές ζωής.⁸¹ Δηλαδή, αυτό που αναγνωρίζεται ως γνώση σε μία κοινότητα δεν είναι αποτέλεσμα ενός εσωτερικού λογικού συλλογισμού, αλλά προκύπτει από τις πρακτικές, τους κανόνες και τις συμφωνίες που διέπουν μια συγκεκριμένη κοινωνική και πολιτισμική κατάσταση. Η γλώσσα και η γνώση δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από το πώς ζούμε, αλληλεπιδρούμε και δρούμε μέσα στον κόσμο.

Αυτή η προσέγγιση κορυφώνεται στο έργο *Περί Βεβαιότητας*, όπου ο Βιτγκενστάιν εξετάζει τη φύση της γνώσης μέσα από μια διαλογική αντιπαράθεση με το επιχείρημα του Γ.Ε. Μουρ, ο οποίος είχε δηλώσει ότι "ξέρει πως έχει δύο χέρια". Ο Βιτγκενστάιν, σχολιάζοντας τέτοιες δηλώσεις, επισημαίνει πως υπάρχουν ορισμένες παραδοχές που δεν μπορούν να αμφισβητηθούν ούτε να αποδειχθούν — απλώς αποτελούν το θεμέλιο πάνω στο οποίο στηρίζεται η ίδια η δυνατότητα της γνώσης.

Αυτές τις βασικές παραδοχές τις αποκαλεί "propositions-hinges" . Είναι, κατά κάποιον τρόπο, οι ακλόνητες βάσεις κάθε γλωσσικού παιχνιδιού. Δεν τις γνωρίζουμε ούτε τις πιστεύουμε με την παραδοσιακή έννοια, αλλά ενσαρκώνονται στην πρακτική μας, σαν να αποτελούν τον "σκελετό" της σκέψης και της εμπειρίας μας. Για παράδειγμα, η παραδοχή ότι "ο κόσμος υπάρχει" ή ότι "τα αντικείμενα δεν αλλάζουν μαγικά θέση" δεν

⁸⁰ Βλ. L. Wittgenstein, *Περί Βεβαιότητας*, μτφ. Κ. Παπαγεωργίου, Εστία, 2005. 45 [τίτλος αγγ. πρωτοτύπου¹1969: *On Certainty*].

⁸¹ Βλ. L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ. 225.

είναι γνώση με τη συνήθη έννοια, αλλά θεμέλια επί των οποίων οικοδομείται κάθε δυνατότητα γνωστικής διαδικασίας αλλά και πρακτικής εφαρμογής. Η γνώση στον ύστερο Βιτγκενστάιν, λοιπόν, δεν είναι προϊόν μιας ατομικής, εσωτερικής βεβαιότητας, αλλά κοινωνική, γλωσσική και πρακτική λειτουργία. Δεν "γνωρίζω" κάτι επειδή έχω μια εσωτερική αίσθηση βεβαιότητας, αλλά επειδή αυτή η γνώση αναγνωρίζεται και λειτουργεί εντός ενός συγκεκριμένου πλαισίου δράσης, συμφωνίας και κοινωνικών κανόνων και κοινωνικών νορμών.

Εν κατακλείδι, είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι ο ύστερος Βιτγκενστάιν δεν απορρίπτει την έννοια της γνώσης — αντίθετα, την απελευθερώνει από τα αφηρημένα θεωρητικά πλαίσια και την εντάσσει στον κόσμο της πράξης και της εμπειρίας. Η γνώση παύει να είναι κάτι απόλυτο ή μεταφυσικό και γίνεται κάτι χρηστικό κοινωνικά προσεγγίσιμο και συλλογικά προσδιορισμένο.

Στον ύστερο Βιτγκενστάιν, η γνώση απομακρύνεται από την παραδοσιακή, ατομοκεντρική και αναπαραστατική της κατανόηση και επανερμηνεύεται ως γλωσσική και πρακτική λειτουργία. Δεν θεμελιώνεται πια σε μια "εσωτερική" βεβαιότητα ή σε αφηρημένες λογικές προϋποθέσεις, αλλά αναδύεται μέσα από τα γλωσσικά παιχνίδια και τις μορφές ζωής στις οποίες οι άνθρωποι συμμετέχουν ενεργά. Η έννοια της γνώσης δεν έχει μία και μόνη ουσία. Αντίθετα, παρουσιάζει ποικιλομορφία ανάλογα με το πλαίσιο, την περίσταση, τη χρήση. Η σημασία του "γνωρίζω" είναι η χρήση του όρου, και η χρήση αυτή είναι κοινωνικά ενταγμένη, εξαρτώμενη από τους κανόνες του εκάστοτε γλωσσικού παιχνιδιού. Επιπλέον, όπως φαίνεται στο Περί Βεβαιότητας, η ίδια η δυνατότητα να λέμε πως "γνωρίζουμε" κάτι στηρίζεται σε βασικές παραδοχές (hinge-propositions) που δεν αποδεικνύονται ούτε γνωρίζονται με την αυστηρή έννοια, αλλά λειτουργούν ως το ακλόνητο υπόβαθρο των γλωσσικών μας παιχνιδιών. Αυτό δείχνει ότι η γνώση δεν είναι θεμελιωμένη στην απόλυτη βεβαιότητα, αλλά σε μια κοινά αποδεκτή πρακτική εμπιστοσύνη, που προηγείται κάθε απόδειξης.

Συνολικά, για τον ύστερο Βιτγκενστάιν, η γνώση δεν είναι στατική και καθολική, αλλά ζωντανή και σχεσιακή. Είναι κάτι που κάνουμε, όχι απλώς κάτι που έχουμε. Η κατανόηση της γνώσης ως γλωσσικό παιχνίδι αναδεικνύει τον θεμελιωδώς κοινωνικό και πρακτικό χαρακτήρα της, φωτίζοντας όχι μόνο το πώς μιλάμε για τη "γνώση", αλλά και το πώς την ενσαρκώνουμε στην καθημερινή μας ζωή. Ακόμη και το θρησκευτικό βίωμα αποτελεί μια μορφή γλωσσικής και πρακτικής έκφρασης. Δεν λειτουργεί με όρους επιβεβαιωτικούς ή μη αλλά αποτελεί ένα γλωσσικό παιχνίδι που δίνει νόημα σε συγκεκριμένους θρησκευτικούς τρόπους ζωής.

10. Η έννοια του αρρήτου στο πρώιμο βιτγκενσταϊνικό έργο [Tractatus] και η σύνδεση της παραπάνω έννοιας με αυτή του θείου.

Στην πρώιμη φιλοσοφία του Wittgenstein —και ιδίως μέσα στο *Tractatus*— παρατηρούμε έναν στενό και βαθύ δεσμό ανάμεσα σε τρεις θεμελιώδεις έννοιες: την

ηθική, την αισθητική και τη λογική.⁸² Αυτές οι τρεις σφαίρες δεν αντιμετωπίζονται ως διακριτές και ανεξάρτητες μεταξύ τους, αλλά μάλλον ως μέρη μιας αδιάσπαστης ενότητας, μιας ολότητας που είναι καίριας σημασίας για την κατανόηση του κόσμου και της θέσης του ανθρώπου μέσα σε αυτόν. Ο ίδιος ο Wittgenstein, στην παράγραφο 6.421 του *Tractatus*, αναφέρεται με τρόπο χαρακτηριστικό στην αλληλεξάρτηση αυτών των εννοιών, επισημαίνοντας ότι δεν μπορούμε να σκεφτούμε την ηθική αποκομμένη από τη λογική ή την αισθητική.

Αυτό που καθιστά τις έννοιες αυτές μεταφυσικές, και σε ορισμένες περιπτώσεις αδύνατο να εκφραστούν με λέξεις, είναι το γεγονός ότι ξεφεύγουν από τα όρια του γλωσσικά εκφράσιμου.⁸³ Δηλαδή, δεν μπορούμε να μιλήσουμε γι' αυτές με προτασιακό λόγο χωρίς να παραβιάσουμε τους ίδιους τους όρους της γλωσσικής λογικής. Η θέση αυτή εντάσσεται στην ευρύτερη θεωρία του Wittgenstein ότι «για όσα δεν μπορεί να μιλήσει κανείς, πρέπει να σιωπάει».⁸⁴

Ο Wittgenstein θεωρεί την ηθική ως ένα πεδίο που δεν υπόκειται στην ορθολογική ανάλυση και στη λεκτική περιγραφή με τον ίδιο τρόπο που περιγράφουμε φυσικά ή εμπειρικά γεγονότα. Η ηθική, σύμφωνα με αυτήν τη θεώρηση, δεν μπορεί να «ειπωθεί», αλλά μονάχα να «δειχθεί». Βρίσκεται δηλαδή πέρα από τα όρια της γλώσσας και γι' αυτόν τον λόγο εντάσσεται σε αυτό που ονομάζει «το αρρητο». Στο πλαίσιο αυτό, κάθε ηθική πρόταση δεν είναι παρά μια απόπειρα να εκφράσει κάτι που δεν ανήκει στο πεδίο της λογικής γλώσσας – μια απόπειρα που καταλήγει αναγκαστικά σε «α-νοησία» (nonsense).⁸⁵

Η ανθρώπινη γλώσσα, όπως την περιγράφει ο Wittgenstein, είναι κατασκευασμένη για να περιγράφει γεγονότα του κόσμου – όχι για να συλλαμβάνει υπερβατικές αξίες. Έτσι, ο ρόλος της γλώσσας στην ηθική δεν είναι αποφαιτικός, αλλά δηλωτικός, δείκτης της στάσης και της πρόθεσης του ατόμου απέναντι στο καλό ή το κακό. Με άλλα λόγια, δεν εκφράζει ηθικές αλήθειες, αλλά υποδηλώνει μια ηθική τοποθέτηση.

Ο Wittgenstein επισημαίνει πως η Ηθική, η Αισθητική και η Λογική δεν έχουν θέση στον κόσμο ως αντικείμενα ή γεγονότα, αλλά είναι τα όρια μέσα στα οποία κατανοούμε τον κόσμο.⁸⁶ Το κοινό τους γνώρισμα είναι ότι δεν μπορούν να εκφραστούν με προτάσεις νοήματος: μπορούν μόνο να υποδειχθούν μέσω της γλώσσας. Το κριτήριο για

⁸²D.Z. Phillips, "Wittgenstein Contemplation and Cultural Criticism", in: K. Nielsen, D.Z. Phillips et al. (eds.), *Wittgenstein Fideism?*, London, Hymns Ancient and Modern Ltd, 2005, pp. 348-373.

⁸³N. Malcolm, "Anselm's Ontological Arguments", στο: J. Hick – A.C. McGill (eds.), *The Many – Faced Argument*, New York: Macmillan, 1967, σσ.301-320.

⁸⁴L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 126.

⁸⁵οE. Stenius, *Wittgenstein's Tractatus: A Critical Exposition of the Main Lines of Thought*, UK: Thoemmes Press, 1996, σ. 181, οσοίος, grossomodo,

προσπάθησε να αναφερθεί στη μη συνεκτικότητα των απλών προτάσεων και της υπερβατολογικής ηθικής, κάνοντας λόγο για δείξη δύσσημειων, της εσωτερικής και της εξωτερικής. Η εσωτερική δείξη μελετά ένα γεγονός, το οποίο μπορεί να δειχθεί, αλλά όχι να ειπωθεί, ενώ η εξωτερική αναφέρεται σε ένα γεγονός, το οποίο μπορεί να δειχθεί, αλλά και να ειπωθεί.

⁸⁶R.F. Atkinson, *Εισαγωγή στην ηθική φιλοσοφία*, μτφρ.: E. Καλοκαιρινού, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σύγχρονη Παιδεία, 1995, σ. 114.

την ένταξή τους στη μεταφυσική σφαίρα είναι η αδυναμία έκφρασής τους με απλό λόγο. Όταν μιλάμε για ηθική ή αισθητική κρίση, στην ουσία δεν περιγράφουμε κάτι, αλλά αποκαλύπτουμε μια οπτική, μια στάση.

Η ίδια η λέξη «Θεός» εμφανίζεται στο *Tractatus* στην πρόταση 6.372 και εγείρει ερωτήματα για το αν ο Wittgenstein τη συσχετίζει άμεσα με την ηθική. Εκεί, συγκρίνει την αδυναμία των μορφωμένων ανθρώπων να παραβούν φυσικούς νόμους με την αδυναμία των απλών ανθρώπων να παραβούν τις εντολές του Θεού. Η αντιπαραβολή αυτή θέτει τον Θεό μέσα στο πλαίσιο της ηθικής αίσθησης, υποδηλώνοντας μια βαθύτερη υπαρξιακή εμπλοκή.

Στην προσπάθεια του ανθρώπου να πλησιάσει και να κατανοήσει το θείο, έρχεται αντιμέτωπος με ένα ανυπέρβλητο όριο: την έλλειψη γλωσσικού πλαισίου για να εκφράσει το απόλυτο και το υπερβατικό. Για τον Wittgenstein, η μόνη οδός προσέγγισης του Θεού είναι η "δείξη", όχι η λεκτική περιγραφή. Ο Θεός δεν μπορεί να περιγραφεί, διότι βρίσκεται εκτός των ορίων του κόσμου και της εμπειρίας. Στον στίχο 6.432 του *Tractatus* δηλώνει με σαφήνεια ότι ο Θεός «δεν αποκαλύπτεται μέσα στον κόσμο»⁸⁷, και επομένως ο κόσμος ως έχει, είναι αδιάφορος για το υπέρτατο.⁸⁸

Ο Wittgenstein αντιλαμβάνεται την ηθική και τη θρησκευτική εμπειρία όχι ως αντικειμενικές καταστάσεις που μπορούν να αποτυπωθούν ή να μετρηθούν, αλλά ως βαθιά υποκειμενικές εμπειρίες που βιώνονται στο εσωτερικό της ανθρώπινης ύπαρξης. Το ηθικό και το θείο σχετίζονται με τον τρόπο που ο άνθρωπος βλέπει τον κόσμο — όχι με το τι βλέπει, αλλά με τη στάση του απέναντι στο σύνολο του υπαρκτού.⁸⁹

Αυτό είναι εμφανές και στο περίφημο σημείωμα του 1916, όπου ο Wittgenstein επισημαίνει πως η ηθική δεν είναι «μια επιστήμη», αλλά κάτι «υπερβατικό», κάτι που δεν ανήκει στην περιγραφή των γεγονότων αλλά στη θεώρηση της ζωής ως συνόλου.⁹⁰ Η θρησκεία, με παρόμοιο τρόπο, δεν αποτελεί ένα σώμα θεωριών ή αποδείξιμων ισχυρισμών, αλλά μια στάση ζωής: έναν τρόπο να ζει και να βλέπει κανείς τον κόσμο με πίστη, φόβο, σεβασμό και απορία. Σε αυτό το σημείο, ο Wittgenstein έρχεται σε αντίθεση με κάθε απόπειρα θεμελίωσης της θρησκείας πάνω σε λογικά ή επιστημονικά επιχειρήματα. Ο Θεός δεν είναι αντικείμενο γνώσης, αλλά υποκείμενο πίστης: είναι αυτό που δείχνεται στην εσωτερική βεβαιότητα, όχι αυτό που αποδεικνύεται μέσω λόγου.⁹¹

⁸⁷L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 127.

⁸⁸Οι μεταφυσικές προτάσεις κατά τον Wittgenstein χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: α) σε αυτές που στερούνται νοήματος (*sinnlos*) και αν τροποποιηθούν και γίνουν αληθείς θα καταστούν κατανοητές και θα μπορούν να ειπωθούν με τη βοήθεια του λόγου και β) σε αυτές που ονομάζονται α-νόητες (*unsinning*) και δεν μπορούν να ειπωθούν, αλλά μπορούμε να τις δείξουμε μόνο μέσω της γλώσσας

⁸⁹Ε.Π. Παπανούτσος, *Ηθική – κόσμος του πνεύματος*, τ. Β', Αθήνα, εκδ. Δωδώνη, 1993, σ. 511.

⁹⁰L. Wittgenstein, *Notebooks*, §§. 74, 79.

⁹¹Μ.Ν. Θεοδοσίου, «Οι απόψεις του Βιτγκενστάιν για τη θρησκευτική πίστη», στο: Στ. Βιρβιδάκης – Μ. Φιλίππου (επιμ.), *Επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού και άλλα δοκίμια αναλυτικής φιλοσοφίας της θρησκείας*, Αθήνα, εκδ. Άρτος Ζωής, 2018, σσ. 39-84 και ιδιαιτέρως βλέπε σσ. 39-44.

Μια από τις πιο σημαντικές και ριζοσπαστικές θέσεις του *Tractatus* είναι η διάσημη πρόταση 5.6: «Τα όρια της γλώσσας μου σημαίνουν τα όρια του κόσμου μου». Μέσα από αυτή τη φράση, ο Wittgenstein δεν αναφέρεται απλώς στην τεχνική δυνατότητα έκφρασης, αλλά δηλώνει πως οτιδήποτε μπορεί να νοηθεί, πρέπει να μπορεί και να λεχθεί. Το άρρητο, επομένως, το μεταφυσικό, το ηθικό και το θείο — όλα εκείνα που δεν μπορούν να αποτυπωθούν με λεκτικές προτάσεις — βρίσκονται εκτός του κόσμου, ή μάλλον, εκτός του μέρους εκείνου του κόσμου που μπορούμε να κατανοήσουμε με γλωσσικά εργαλεία. Η λογική γλώσσα μπορεί να εκφράσει μόνο γεγονότα, όχι αξίες· μπορεί να μιλήσει για το πώς είναι ο κόσμος, όχι για το γιατί έχει νόημα. Έτσι, η φιλοσοφία του Wittgenstein γίνεται, παραδόξως, μια βαθιά υπαρξιακή κραυγή: ο άνθρωπος δεν μπορεί να μιλήσει για το υπέρτατο, αλλά το νιώθει, το βιώνει, το αναζητά σιωπηλά.

Για τον Wittgenstein, η φιλοσοφία δεν είναι μια θεωρητική δραστηριότητα που αποσκοπεί στην παραγωγή δόγματος. Είναι μάλλον μια πρακτική που αποσκοπεί στη διαύγηση των νοημάτων. Η φιλοσοφική δουλειά δεν συνίσταται στην ανακάλυψη νέων γεγονότων ή αληθειών, αλλά στη σωστή χρήση της γλώσσας. Έτσι, ακόμα και η θεολογία ή η φιλοσοφία της θρησκείας, δεν πρέπει να επιχειρεί να μιλήσει για τον Θεό, αλλά να δείχνει, με τη ζωή και το βίωμα, τη σχέση του ανθρώπου προς το Άπειρο. Η γλώσσα, όταν επιχειρεί να μιλήσει για τον Θεό, παγιδεύεται σε αντιφάσεις και "ανοησίες", διότι προσπαθεί να αποδώσει με λέξεις αυτό που ξεφεύγει από κάθε έννοια αντικειμενικότητας.

Το απόφθεγμα που κλείνει το *Tractatus* — «Για όσα δεν μπορεί να μιλήσει κανείς, για αυτά πρέπει να σιωπάει»⁹² — δεν είναι μια απλή προτροπή, αλλά μια βαθιά θεολογική και ηθική τοποθέτηση. Ο Wittgenstein δεν υποτιμά το άρρητο· το αναγνωρίζει ως το σημαντικότερο. Η σιωπή μπροστά στο Θεό δεν είναι αδυναμία, είναι ένδειξη σεβασμού, είναι η μόνη συνεπής στάση. Αυτό το είδος σιωπής έχει ρίζες στην μυστικιστική παράδοση, όπου η εμπειρία του Θεού δεν εκφράζεται με λόγια, αλλά βιώνεται ως αποκάλυψη. Ο Θεός δεν ανήκει στο «τι είναι», αλλά στο «ότι είναι» — και αυτή η διαφορά είναι θεμελιώδης στη σκέψη του φιλοσόφου.

Η θέση του Wittgenstein για τον Θεό δεν είναι θεολογική με την κλασική έννοια, αλλά φιλοσοφική: ο Θεός δεν είναι μια ουσία που υπάρχει "εκεί έξω"⁹³, αλλά είναι το όριο στο οποίο προσκρούει η σκέψη μας όταν προσπαθεί να νοηματοδοτήσει τον κόσμο. Ο Θεός είναι, θα λέγαμε, το φόντο επί του οποίου ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον κόσμο ως ένα όλον με νόημα. Σε αυτό το σημείο γίνεται εμφανής η σύνδεση της φιλοσοφίας του Wittgenstein με υπαρξιστικά ή φαινομενολογικά ρεύματα: η ανθρώπινη εμπειρία

⁹²L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 128.

⁹³R. Monk, *Λ. Βιτγκενστάιν το χρέος μιας μεγαλοφυΐας*, μτφρ.: Γ. Κονδύλης, Αθήνα, εκδ. Scripta, 2002, σ. 585.

του Θεού δεν είναι θεωρητική, αλλά υπαρξιακή. Ο άνθρωπος αναζητά νόημα, και στην αναζήτηση αυτή αγγίζει το όριο της γλώσσας και της λογικής.⁹⁴

Η συμβολή του Wittgenstein στη φιλοσοφία της θρησκείας και της ηθικής δεν βρίσκεται στην ανάπτυξη ενός συστήματος σκέψης, αλλά στην επισήμανση των ορίων της ανθρώπινης λογικής και γλώσσας.⁹⁵ Αναγνωρίζει ότι τα σπουδαιότερα πράγματα στη ζωή η ηθική, η πίστη, η αίσθηση του θαυμαστού— δεν μπορούν να εκφραστούν με λόγια· μόνο να βιωθούν.⁹⁶ Η έννοια του Θεού στον Wittgenstein δεν είναι μια έννοια του λεξιλογίου, αλλά ένα υπαρξιακό γεγονός. Ο Θεός δεν "είναι", αλλά "δείχνεται"⁹⁷. Δεν μιλάμε για τον Θεό· σωπαίνουμε γι' Αυτόν, όχι από φόβο ή δειλία, αλλά από σεβασμό για την απερίγραπτη φύση του.⁹⁸ Έτσι, ο Wittgenstein μας οδηγεί σε μια φιλοσοφία σιωπής, όπου το σημαντικότερο δεν λέγεται — αλλά φαίνεται στη ζωή⁹⁹, στη στάση, στην εσωτερική βεβαιότητα. Και αυτό είναι, ίσως, το πιο αυθεντικό θρησκευτικό βίωμα.

11. Η Κριτική που δέχτηκε ο Wittgenstein για τη στροφή του στην ανάλυση της γλώσσας

Ο Ludwig Wittgenstein αποτελεί μία από τις πιο καθοριστικές μορφές της φιλοσοφίας του 20ού αιώνα, ιδιαίτερα στον τομέα της φιλοσοφίας της γλώσσας. Το έργο του χαρακτηρίζεται από μία έντονη εσωτερική εξέλιξη, με σαφή διάκριση ανάμεσα στην πρόωπη και στην ύστερη περίοδό του. Η πρόωπη σκέψη του, όπως παρουσιάζεται στο *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921), θεμελιώνεται στην ιδέα ότι η γλώσσα απεικονίζει την πραγματικότητα μέσα από λογικές μορφές. Η γλώσσα, σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, λειτουργεί με τρόπο αυστηρά λογικό και η δομή της καθρεφτίζει τη δομή του κόσμου.¹⁰⁰

⁹⁴ P.C. John, "Wittgenstein's Wonderful Life", *Journal of the History of Ideas*, 49 (1988), σσ. 495-510 και διαιτιέρως βλέπε σ. 503.

⁹⁵ P.M.S. Hacker, "Philosophy", στο: H.J. Glock (ed.), *Wittgenstein – A Critical Reader*, Oxford, Blackwell, 2001, σσ. 322-347 και διαιτιέρως βλέπε σ. 331.

⁹⁶ Θ.Γ. Σακελλαριάδης, *Η φιλοσοφία της γλώσσας του L. Wittgenstein. Μια κριτική προσέγγιση*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα, 1999, σ. 62.

⁹⁷ S. Auerbach, *Η Φιλοσοφία της Γλώσσας*, σ. 26.

⁹⁸ Το *Tractatus* είναι φορέας ηθικών νοημάτων και έχει στόχο να μας οδηγήσει σε μια άρρητη αλήθεια. Σύμφωνα με την Στ. Τσινόρεμα, μεθοδολογική πλάνη «είναι να θεωρεί κανείς πως η ηθική μπορεί να παρασταθεί ως υπερβατικό πεδίο. Στόχος του Wittgenstein, κατά την Στ. Τσινόρεμα, είναι να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο σκέφθεται και πράττει ο φιλόσοφος-αναγνώστης. Το *Tractatus* ως ηθικό έργο επιχειρεί να απελευθερώσει τον νου από απατηλές εικόνες που αποπροσανατολίζουν τις πράξεις του ανθρώπου και αυτός είναι ο ύψιστος στόχος του. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε Στ. Τσινόρεμα, *Γλώσσα και Κριτική*, Αθήνα, εκδ. LiberalBooks, 2014, σ. 168.

⁹⁹ O P. Engelmann, φίλος και συμπολεμιστής του L. Wittgenstein κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, υπεραμύνεται αυτής της άποψης, ότι δηλαδή ειδικά το *Tractatus* θα πρέπει να μελετηθεί ως ένα έργο ηθικής και αποτελεί συμβολή του φιλοσόφου στην ηθική. Βλ. σχετικά P. Engelmann, *Letters from Ludwig Wittgenstein with a Memoir*, ed. B. Mc Guinness, Oxford: Blackwell, 1967, σσ. 143-144.

¹⁰⁰ L. Wittgenstein, *Tractatus*, προτάσεις 4.01, 6.54.

Ωστόσο, στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* (*Philosophical Investigations*, δημοσιευμένες μεταθανάτια το 1953), ο Wittgenstein απορρίπτει σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις του πρώιμου έργου του, υιοθετώντας μια νέα προσέγγιση, στην οποία η γλώσσα αντιμετωπίζεται ως μια ποικιλία από «γλωσσικά παιχνίδια» συνδεδεμένα με «μορφές ζωής». Αντί της αναζήτησης για μια λογική ουσία της γλώσσας, ο ύστερος Wittgenstein προτείνει ότι η σημασία των λέξεων βρίσκεται στη χρήση τους εντός συγκεκριμένων πρακτικών και κοινωνικών συμβάσεων. Αυτή η ριζική στροφή προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις και έντονη κριτική. Ορισμένοι την είδαν ως φιλοσοφική πρόοδο και απελευθέρωση από ένα υπερβολικά αυστηρό λογικό πλαίσιο. Άλλοι την εξέλαβαν ως εγκατάλειψη της φιλοσοφικής αυστηρότητας και διολίσθηση προς σχετικισμό ή θολή σκέψη.

Το έργο *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921) αντιπροσωπεύει την πρώιμη φιλοσοφική σκέψη του Wittgenstein και αποτελεί ένα από τα πιο εν δυνάμει έργα του λογικού θετικισμού και της αναλυτικής φιλοσοφίας. Στόχος του είναι να ορίσει τη λογική σχέση ανάμεσα στη γλώσσα, τη σκέψη και την πραγματικότητα, προτείνοντας ότι η δομή της γλώσσας αντανακλά τη δομή του κόσμου. Σύμφωνα με τον Wittgenstein, οι προτάσεις είναι εικόνες (*Bilder*) της πραγματικότητας: «Η πρόταση είναι μια εικόνα της πραγματικότητας» (*Tractatus*, 4.01). Η θεμελιώδης ιδέα είναι ότι κάθε γεγονός (*state of affairs*) στον κόσμο μπορεί να απεικονιστεί λογικά μέσω μιας πρότασης, εφόσον υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ των στοιχείων της πρότασης και των αντικειμένων του κόσμου. Αυτή η άποψη ονομάζεται θεωρία της απεικόνισης (*picture theory of meaning*). Η γλώσσα λοιπόν έχει νόημα μόνο όταν αναφέρεται σε γεγονότα που μπορούν να απεικονιστούν ή να περιγραφούν με λογική ακρίβεια.¹⁰¹

Σημαντικό ρόλο στο *Tractatus* παίζει η διάκριση μεταξύ λέξεων με νόημα (*sinnvoll*) και ψευδοπροτάσεων (*unsinnig*), δηλαδή προτάσεων που δεν έχουν λογική μορφή και δεν μπορούν να απεικονίσουν τίποτα στον κόσμο. Για παράδειγμα, προτάσεις της μεταφυσικής, της ηθικής ή της θρησκείας απορρίπτονται ως χωρίς νόημα, αφού δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν ή να αποδειχθούν λογικά. Η δομή του έργου είναι αυστηρά λογική, με αριθμημένες προτάσεις που σχηματίζουν μια πυραμίδα συμπερασμάτων. Ο Wittgenstein πίστευε πως με το έργο αυτό είχε «λύσει» όλα τα φιλοσοφικά προβλήματα, αφού αυτά δεν ήταν τίποτε άλλο παρά παρεξηγήσεις της λογικής δομής της γλώσσας.

Ωστόσο, το ίδιο το *Tractatus* καταλήγει σε ένα παράδοξο: στο περίφημο απόσπασμα 6.54, ο Wittgenstein γράφει πως όποιος κατανοεί το έργο του θα το «απορρίψει ως ανοησία», αφού και το ίδιο υπερβαίνει τα όρια του λέγειν. Με αυτή τη δήλωση, ο συγγραφέας φαίνεται να αποδομεί την ίδια του τη θεωρία – στοιχείο που θα αποτελέσει γόνιμο έδαφος για τη μεταγενέστερη στροφή του.¹⁰² Η πρώιμη θεώρηση του Wittgenstein προσφέρει ένα αυστηρό, λογικο-συντακτικό πλαίσιο, όμως σύντομα ο

¹⁰¹L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, §§1–43 (εισαγωγικές έννοιες γλωσσικών παιχνιδιών), §§138–242 (κανόνες και ιδιωτική γλώσσα).

¹⁰²L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ.127.

ίδιος θα συνειδητοποιήσει τα όριά της. Η γλώσσα δεν λειτουργεί μόνο ως σύστημα απεικόνισης, αλλά εμπλέκεται σε κοινωνικές πρακτικές, αβεβαιότητες και ερμηνείες, στοιχεία που δεν χωρούν στο αυστηρό λογικό σχήμα του *Tractatus*.

Μετά από αρκετά χρόνια σιωπής και εσωτερικού αναστοχασμού, ο Wittgenstein εγκαταλείπει σταδιακά τις θέσεις του *Tractatus* και αναπτύσσει μια ριζικά νέα θεώρηση για τη φύση της γλώσσας, η οποία παρουσιάζεται κυρίως στο έργο *Φιλοσοφικές Έρευνες* (*Philosophical Investigations*, 1953). Εδώ ο φιλόσοφος αμφισβητεί τις λογικές θεμελιώσεις του πρώιμου έργου και στρέφει την προσοχή του στη χρήση της γλώσσας μέσα στην καθημερινή ζωή. Στον πυρήνα της ύστερης φιλοσοφίας του βρίσκεται η ιδέα ότι το νόημα των λέξεων δεν βρίσκεται σε μια λανθάνουσα λογική δομή, αλλά στη χρήση τους στο πλαίσιο συγκεκριμένων πρακτικών. Η περίφημη φράση «το νόημα μιας λέξης είναι η χρήση της στη γλώσσα» (§43) συνοψίζει αυτή τη νέα προσέγγιση. Η γλώσσα δεν είναι ενιαία, ούτε λειτουργεί πάντα με τον ίδιο τρόπο. Αντιθέτως, υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους χρησιμοποιούμε τη γλώσσα, τους οποίους ονομάζει "γλωσσικά παιχνίδια" (*language-games*).¹⁰³

Τα γλωσσικά παιχνίδια είναι συμβάσεις που προκύπτουν μέσα από κοινωνικές πρακτικές και δεν θεμελιώνονται σε κάποια απόλυτη λογική δομή. Κάθε παιχνίδι έχει τους δικούς του κανόνες και σκοπούς. Ένα παιδί που ζητάει ένα παιχνίδι, ένας γιατρός που συνταγογραφεί φάρμακο, ή ένας μαθηματικός που γράφει μια εξίσωση – όλοι χρησιμοποιούν γλώσσα, αλλά με διαφορετικούς τρόπους. Η γλώσσα, επομένως, δεν είναι κάτι το μονοσήμαντο ή αυθύπαρκτο, αλλά είναι "ένας ιστός πρακτικών" που είναι αδιαχώριστος από τις «μορφές ζωής» (*Lebensformen*) — τον πολιτισμό, τα έθιμα, την κοινωνική συνθήκη μέσα στην οποία ζει το άτομο. Οι λέξεις αποκτούν νόημα μόνο μέσα στο σύνολο αυτών των μορφών ζωής. Έτσι, η έννοια της "σημασίας" δεν μπορεί να οριστεί ανεξάρτητα από την ανθρώπινη πρακτική. Ο Wittgenstein επιτίθεται επίσης στην ιδέα ότι η κατανόηση ενός κανόνα (π.χ. μαθηματικού, γραμματικού) προϋποθέτει την ύπαρξη ενός "εσωτερικού" νοήματος ή νοητικής εικόνας. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι η κατανόηση φαίνεται μέσα στην πράξη: στο πώς κάποιος εφαρμόζει τον κανόνα στην πράξη, δηλαδή στην ορθή χρήση της λέξης σύμφωνα με τους κοινωνικά αποδεκτούς τρόπους. Αυτό είναι το περιεχόμενο των κεντρικών ενοτήτων §§138–242 στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, που έχουν αποτελέσει αντικείμενο τεράστιας φιλοσοφικής συζήτησης.¹⁰⁴ Η στροφή αυτή συνοδεύεται από μια κριτική της "ιδιωτικής γλώσσας": ο Wittgenstein απορρίπτει την ιδέα ότι μπορεί να υπάρχει μια γλώσσα απολύτως εσωτερική, ανεξάρτητη από κοινωνικά συμφραζόμενα ή κοινή χρήση. Η γλώσσα είναι δημόσια και κοινωνικά μοιρασμένη, και το νόημα δεν θεμελιώνεται σε προσωπικές εμπειρίες, αλλά σε πρακτικές συμμετοχής.

Αυτή η μετάβαση — από μια λογική, αυστηρά οριοθετημένη προσέγγιση σε μια καθημερινή, κοινωνική, λειτουργική ερμηνεία της γλώσσας — συνιστά μια από τις πιο ριζικές "στροφές" στην ιστορία της φιλοσοφίας. Αν και εκ πρώτης όψεως φαίνεται να

¹⁰³L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, § 43.

¹⁰⁴L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, §§138–242.

απελευθερώνει τη φιλοσοφία από παλιές μεταφυσικές αυταπάτες, η νέα αυτή θέση προκάλεσε έντονη κριτική, τόσο από φιλοσόφους της αναλυτικής παράδοσης όσο και από υπερασπιστές της πρώιμης του σκέψης¹⁰⁵.

Η ριζική μετατόπιση του Wittgenstein από τη λογική ανάλυση της γλώσσας (*Tractatus*) στη θεώρησή της ως πρακτικής δραστηριότητας (*Φιλοσοφικές Έρευνες*) πυροδότησε πληθώρα αντιδράσεων. Κριτικοί της ύστερης σκέψης του κατηγόρησαν αυτή τη "στροφή" είτε ως φιλοσοφική οπισθοχώρηση, είτε ως ασυνεπή ρήξη με το έργο του, είτε ως εγκατάλειψη της αλήθειας υπέρ της περιγραφής.

Ακολουθούν οι βασικότερες μορφές κριτικής: Η πιο συστηματική και επιδραστική κριτική προέρχεται από τον Saul Kripke στο έργο του *Wittgenstein on Rules and Private Language Argument* (1982). Ο Kripke παρουσιάζει τον ύστερο Wittgenstein ως φορέα ενός "σκοτεινού σκεπτικισμού" σε σχέση με το τι σημαίνει να ακολουθούμε έναν κανόνα.¹⁰⁶ Ο Kripke εστιάζει στις ενότητες §§138–242 των *Φιλοσοφικών Ερευνών*, όπου ο Wittgenstein ρωτά: «Τι σημαίνει να ακολουθείς έναν κανόνα; Πώς ξέρουμε ότι εφαρμόζουμε σωστά έναν κανόνα και όχι κάποιον άλλο;». Ο Kripke καταλήγει στο περίφημο παράδοξο: καμία ερμηνεία ενός κανόνα δεν εγγυάται τη μελλοντική του εφαρμογή, γιατί κάθε εφαρμογή μπορεί να συμβαδίζει με πολλές διαφορετικές ερμηνείες. Αυτό φαίνεται να οδηγεί σε μια σκεπτικιστική θέση, σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχουν αντικειμενικά κριτήρια για το πώς εφαρμόζεται ένας κανόνας.

Ο Kripke προτείνει ότι η μόνη λύση που δίνει ο Wittgenstein είναι η "κοινοτική": η σωστή εφαρμογή ενός κανόνα δεν καθορίζεται από κάποιον εσωτερικό μηχανισμό, αλλά από την αποδοχή μιας πρακτικής από μια κοινότητα χρηστών. Αυτή η λύση, όμως, έχει επικριθεί ως επιφανειακή και κυκλική. Πολλοί θεωρούν ότι η "κριπκιανή"¹⁰⁷ ανάγνωση είναι υπερβολικά σκεπτικιστική και δεν αποτυπώνει πιστά τις προθέσεις του Wittgenstein. Ο David Bloor και ο John McDowell, για παράδειγμα, υποστηρίζουν ότι ο Wittgenstein δεν αρνείται την ύπαρξη κανόνων, αλλά θέλει να δείξει ότι η λειτουργία τους είναι ενσωματωμένη στη δημόσια χρήση, όχι σε ιδιωτικές νοητικές καταστάσεις.

Ο Rudolf Carnap, εκπρόσωπος του λογικού θετικισμού, άσκησε εμμέσως κριτική στον ύστερο Wittgenstein. Αν και δεν σχολιάζει απευθείας τις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, η θεώρησή του για τη γλώσσα ως εργαλείο επιστημονικής ακριβολογίας συγκρούεται με τη μη-συστηματική, καθημερινή προσέγγιση του Wittgenstein. Για τον Carnap, η γλώσσα πρέπει να λειτουργεί με αυστηρούς κανόνες, να αποφεύγει ασάφειες και να προσφέρεται για λογική τυποποίηση. Η άρνηση του Wittgenstein να θεμελιώσει γενικούς κανόνες για τη σημασία — και η απόρριψη της ανάγκης για φιλοσοφικές θεωρίες — του φάνηκε σαν παραίτηση από το φιλοσοφικό έργο¹⁰⁸.

¹⁰⁵L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, εισ. & μτφ. Κ. Κωβαίος, Κρήτη, Πανεπ. Εκδόσεις Κρήτης, 2024, σσ. 80-124.

¹⁰⁶S. Kripke, *Wittgenstein on Rules and Private Language*, Oxford, Basil Blackwell, 1982, σ. 22.

¹⁰⁷Θ. Γ. Σακελλαριάδης, *Φιλοσοφία και Γλώσσα*, Αθήνα, εκδ. Πεδίο, 2024, σσ. 135-140.

¹⁰⁸R. Carnap, *Η Λογική της Επιστήμης*, μτφ., Κ. Δαρδανός, Αθήνα, εκδ. Δαρδανός, 1990, σ. 110.

Ο ύστερος Wittgenstein συχνά κατηγορείται για φιλοσοφικό σχετικισμό. Αν το νόημα μιας λέξης καθορίζεται αποκλειστικά από τη χρήση της εντός μιας μορφής ζωής, τότε φαίνεται ότι δεν υπάρχουν καθολικά κριτήρια ορθότητας ή αλήθειας. Κάθε κοινότητα μπορεί να ορίζει τους δικούς της "κανόνες", με αποτέλεσμα να μην υπάρχει τρόπος να κρίνουμε εξωτερικά τα γλωσσικά παιχνίδια. Αυτό προκαλεί ερωτήματα όπως: Πώς μπορούμε να απορρίψουμε ένα αυθαίρετο ή παραπλανητικό γλωσσικό παιχνίδι; Υπάρχει δυνατότητα διαλόγου μεταξύ μορφών ζωής; Κριτικοί όπως ο Ernest Gellner μιλούν για "μυστικιστικό ομορτισμό", υπονοώντας ότι ο Wittgenstein αφήνει πολλά στην αυθαίρεση της καθημερινής χρήσης και αγνοεί τις ανάγκες για λογική συνοχή και τεκμηρίωση.¹⁰⁹

Άλλοι κριτικοί επισημαίνουν ότι ο ύστερος Wittgenstein δεν προσφέρει θεωρίες αλλά παρατηρήσεις, οι οποίες είναι συχνά αποσπασματικές και ερμηνεύσιμες. Οι *Φιλοσοφικές Έρευνες* γράφονται σε μορφή σημειώσεων, ερωτήσεων, διαλόγων και παραδειγμάτων, χωρίς συστηματική οργάνωση. Αυτό οδήγησε σε κατηγορίες περί θολότητας και έλλειψης επιχειρηματολογικής συνοχής. Κάποιοι αναγνώστες, θεωρούν πως αυτή η "θεραπευτική" προσέγγιση υποβαθμίζει το ρόλο της φιλοσοφίας ως εργαλείου διαύγειας και λογικής θεμελίωσης.

Η έντονη διαφοροποίηση ανάμεσα στην πρώιμη και ύστερη περίοδο του έχει δημιουργήσει δύο στρατόπεδα φιλοσόφων: τους "λογικούς" που προτιμούν το *Tractatus* και τους "πραγματιστές" που στηρίζουν τις *Έρευνες*. Μάλιστα, η λεγόμενη "σχολή του Νέου Wittgenstein" (New Wittgenstein) υποστηρίζει ότι και το *Tractatus* δεν πρέπει να διαβαστεί κυριολεκτικά, αλλά ως ειρωνικό έργο που αποδομεί τον εαυτό του¹¹⁰ — μια ανάγνωση που επιδιώκει να αμβλύνει το χάσμα μεταξύ των δύο περιόδων.¹¹¹

Παρά την κριτική, πολλοί φιλόσοφοι θεωρούν ότι η ύστερη φιλοσοφία του Wittgenstein προσφέρει βαθιές αναλύσεις των εννοιών της γλώσσας, της κατανόησης και της κοινωνικής πρακτικής. Ο Stanley Cavell¹¹², ο John McDowell¹¹³, η Hannah Ginsborg και άλλοι επισημαίνουν ότι η γλωσσική δραστηριότητα είναι εγγενώς ενσώματη, ιστορικά καθορισμένη και κοινωνικά εδρασμένη. Από αυτή τη σκοπιά, η "θεραπευτική" φιλοσοφία του Wittgenstein δεν είναι παραίτηση, αλλά μια επανακατεύθυνση του φιλοσοφικού ενδιαφέροντος από την αφαίρεση στην εμπειρία.¹¹⁴

¹⁰⁹E. Gellner, *Words and Things: A Critical Account of Linguistic Philosophy and a Study in Ideology*, London, Routledge, 1959, σ.86.

¹¹⁰Θ.Γ. Σακελλαριάδης, *Φιλοσοφία και Γλώσσα*, σσ.181-184.

¹¹¹H.J. Glock, *A Wittgenstein Dictionary*, Mauren, Blackwell Publishers, 1996.

¹¹²S. Cavell, *The Claim of Reason: Wittgenstein, Skepticism, Morality, and Tragedy*, Oxford, Oxford University Press, 1979 & D. Bloor, *Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge*. New York, Columbia University Press, 1983.

¹¹³ P. M. S. Hacker (ed.). *The Later Philosophy of Wittgenstein*, Oxford, Blackwell, 1986.

Συλλογή άρθρων με κριτικές και ερμηνείες: βλ. ειδικά το κεφάλαιο του John McDowell.

¹¹⁴J. McDowell, *Mind and World*, Cambridge, Harvard University Press, 1994, σσ.34-42.

Η φιλοσοφική στροφή του Wittgenstein δεν αποτελεί απλώς αλλαγή θέσης, αλλά συνολική αναθεώρηση του τι σημαίνει φιλοσοφία. Από τη μαθηματική-λογική αυστηρότητα του *Tractatus*, οδηγείται σε μια "θεραπευτική" προσέγγιση που αντιμετωπίζει τα φιλοσοφικά προβλήματα ως αποτελέσματα γλωσσικής σύγχυσης και παρανόησης¹¹⁵. Η ερώτηση που τίθεται είναι: είναι αυτή η στροφή φιλοσοφικά υπερασπίσιμη; Η απάντηση δεν είναι απλή. Από τη μία πλευρά, η ύστερη θεώρηση της γλώσσας ως κοινωνικού φαινομένου αγγίζει βαθύτερα την πραγματική λειτουργία της: δεν χρησιμοποιούμε τη γλώσσα ως σύστημα λογικής απεικόνισης της πραγματικότητας, αλλά μέσα σε πράξεις, σχέσεις, χειρονομίες, ερωτήσεις, συμφωνίες.¹¹⁶ Η έμφαση στη χρήση και στη μορφή ζωής καθιστά την ανάλυση πιο βιωματική και προσγειωμένη — πιο "ανθρώπινη".

Αυτό καθιστά τον ύστερο Wittgenstein εξαιρετικά επιδραστικό στη φιλοσοφία της ψυχολογίας, της εκπαίδευσης, της θρησκείας, και της γλωσσολογίας. Η έννοια της "πρακτικής" υπενθυμίζει ότι οι έννοιες δεν έχουν νόημα έξω από τα πλαίσια στα οποία χρησιμοποιούνται.¹¹⁷ Εδώ βρίσκεται μια ουσιώδης συνεισφορά: η γλώσσα δεν είναι σύστημα¹¹⁸, αλλά δραστηριότητα. Ωστόσο, οι κριτικές που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο μέρος δεν είναι αδικαιολόγητες. Υπάρχει όντως κίνδυνος σχετικισμού: αν το νόημα εξαρτάται πλήρως από τη μορφή ζωής, τότε πώς αποφεύγουμε τον γλωσσικό "πλουραλισμό" χωρίς κανόνες και όρια; Επιπλέον, ο τρόπος γραφής του Wittgenstein, με ερωτήσεις αντί απαντήσεων, και χωρίς σταθερή ορολογία, συχνά αφήνει τον αναγνώστη σε αμφιβολία: προτείνει κάτι ορισμένο ή απλώς περιγράφει;

Η ανάγνωση του Kripke¹¹⁹ είναι σημαντική, αλλά ίσως εσφαλμένα αποδίδει στον Wittgenstein έναν ριζικό σκεπτικισμό. Κατά την άποψη πολλών (π.χ. McDowell, Ginsborg), ο Wittgenstein δεν αρνείται την ύπαρξη κανόνων, αλλά προτείνει ότι αυτοί δεν χρειάζονται μεταφυσική θεμελίωση. Δεν είναι κρυμμένοι στο μυαλό ούτε εγγυώνται από κάποια "ουσία", αλλά εδραιώνονται στην πράξη και στη συναίνεση. Αυτός ο "αντι-θεωρητικός" Wittgenstein μπορεί να μοιάζει λιγότερο εντυπωσιακός από τον λογικά αυστηρό Wittgenstein του *Tractatus*, αλλά προσφέρει μια πιο ρεαλιστική κατανόηση του πώς λειτουργεί η γλώσσα στην ανθρώπινη ζωή. Ίσως η μεγάλη του συμβολή είναι πως μετατόπισε τη φιλοσοφία της γλώσσας από το ερώτημα «τι είναι το νόημα» στο «πώς λειτουργεί το νόημα στην πράξη». Έτσι, παρότι η στροφή του δέχεται σοβαρή κριτική, παραμένει φιλοσοφικά υπερασπίσιμη ως απόπειρα απεγκλωβισμού από αδιέξοδα της παραδοσιακής θεωρίας. Ίσως όχι ως "θεμελίωση της γλώσσας", αλλά ως άνοιγμα προς την πολυπλοκότητα και την ποικιλία της.

¹¹⁵N. Malcolm, *Ludwig Wittgenstein: A Memoir*, Oxford, Oxford University Press, 1984, σσ.75-82.

¹¹⁶G. Baker & P. M. S. Hacker, *Wittgenstein: Understanding and Meaning. Part I*. Oxford, Blackwell, 1980, σσ.45-72 & 110-135.

¹¹⁷P. M. S. Hacker, *Insight and Illusion: Themes in the Philosophy of Wittgenstein*, Oxford, Clarendon Press, 1986, σσ.88-104.

¹¹⁸M. Dummett, *The Interpretation of Frege's Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981, σσ.210-230, σχόλια για Wittgenstein και τη σημασία των κανόνων.

¹¹⁹Θ.Γ. Σακελλαριάδης, *Φιλοσοφία και Γλώσσα*, σσ.144-153.

Η φιλοσοφική στροφή του Ludwig Wittgenstein από τη λογική ανάλυση στην περιγραφική φιλοσοφία της καθημερινής γλώσσας δεν αποτελεί μόνο αλλαγή περιεχομένου, αλλά και μεθοδολογικής στάσης απέναντι στη φιλοσοφία ως δραστηριότητα¹²⁰. Από μια αναζήτηση της τέλει λογικής γλώσσας στράφηκε προς τη διαύγηση του ήδη υπάρχοντος, καθημερινού γλωσσικού μας κόσμου. Η μετάβαση αυτή δεν υπήρξε χωρίς συνέπειες. Ο Wittgenstein επικρίθηκε ότι εγκατέλειψε τη φιλοσοφική αυστηρότητα, ότι άνοιξε την πόρτα σε σχετικιστικές ή σκεπτικιστικές ερμηνείες, και ότι με τη ριζική έμφαση στην πράξη και στη χρήση αποδυνάμωσε τη δυνατότητα θεμελίωσης κοινών εννοιών. Ιδιαίτερα μέσα από την ανάγνωση του Kripke, εγείρονται ερωτήματα για τη δυνατότητα ύπαρξης κανόνων και κοινών κριτηρίων κατανόησης.

Ωστόσο, η φιλοσοφική αξία της στροφής του δεν έγκειται στο ότι προσφέρει ένα νέο "σύστημα", αλλά στο ότι αποδομεί την ανάγκη για συστήματα και μας επιστρέφει στην εμπειρία, στη γλωσσική ποικιλία και στην πρακτική. Αντί να δώσει απαντήσεις, μας προσκαλεί να δούμε τα προβλήματα με άλλο βλέμμα: όχι ως αδιέξοδα προς επίλυση, αλλά ως παρεξηγήσεις που γεννιούνται από τη χρήση της ίδιας της γλώσσας. Η συμβολή του Wittgenstein δεν εξαντλείται σε μια θεωρία της γλώσσας· είναι μια πρόταση για το πώς να φιλοσοφούμε. Όχι χτίζοντας θεωρίες, αλλά ξεδιαλύνοντας σύγχυση. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, η στροφή του παραμένει ένα από τα πιο σημαντικά και γόνιμα επεισόδια της σύγχρονης φιλοσοφίας.

12.Επιδράσεις προγενεστέρων φιλοσόφων και φιλοσόφων της θρησκείας στις αντιλήψεις του Wittgenstein για το θρησκευτικό φαινόμενο

12.1B.Russell

Η επίδραση της φιλοσοφικής σκέψης του Bertrand Russell είναι εμφανής τόσο στο πρώιμο όσο και στο ύστερο έργο του Ludwig Wittgenstein. Παρά την έντονη επιρροή του δασκάλου του, ο Wittgenstein δεν δίστασε να τον κριτικάρει και να αποστασιοποιηθεί από ορισμένες βασικές του θέσεις.¹²¹ Ο Russell αντιλαμβανόταν τον εμπειρικό κόσμο ως ένα αντικείμενο που μπορεί να ερμηνευτεί μέσω της τυπικής λογικής ανάλυσης. Τα βασικά στοιχεία της γλώσσας και της πραγματικότητας, κατά τη δική του οπτική, είναι οι προτάσεις – μη περαιτέρω αναγώγιμες σε απλούστερες μορφές.

Στο *Tractatus* του Wittgenstein, η λογική παίζει επίσης θεμελιώδη ρόλο: καθορίζει την αλήθεια ή την ψευδότητα των στοιχειωδών προτάσεων. Η φιλοσοφία, κατά την πρώιμη

¹²⁰H.Ginsborg, *The Normativity of Meaning*, Oxford, Oxford University Press, 2015, σσ.27-49.

¹²¹Το ενδιαφέρον του Wittgenstein για τα μαθηματικά οφείλεται κυρίως στην επιρροή που άσκησε αυτόνομο Russell. Βλ. R. Goodman, "Schopenhauer and Wittgenstein on Ethics", *Journal of the History of Philosophy*, 17 (1979), 437-447.

σκέψη του, δεν αποσκοπεί στο να εκφράσει αποσπασματικά την αλήθεια, αλλά να την παρουσιάσει στο σύνολό της, μέσα από την τέλεια λογική δομή της κοινής γλώσσας.¹²²

Η θεωρία των περιγραφών του Russell¹²³ υπήρξε θεμελιώδης για τη διαμόρφωση της ύστερης φιλοσοφικής σκέψης του Wittgenstein, ιδιαίτερα όσον αφορά τη θεωρία των γλωσσικών παιγνίων. Η λογική ανάλυση, όπως την προτείνει ο Russell, βασίζεται στην εφαρμογή τυπικών λογικών εργαλείων, ενώ η έννοια της περιγραφής συνδέεται με τη γλώσσα ως σύστημα συμβόλων, όπως θα την κατανοήσει αργότερα ο Wittgenstein.¹²⁴

Ο Russell, μέσω της θεωρίας των περιγραφών, επιχείρησε να δώσει λύση στην ασάφεια της γλώσσας, θεωρώντας ότι οι περιγραφικοί όροι αποκτούν νόημα εντός της πρότασης στην οποία ανήκουν, και δεν αποτελούν απλούς αφηρημένους δείκτες, αλλά φέρουν συγκεκριμένο και σύνθετο συμβολισμό. Ο Wittgenstein, στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, προσέγγισε το ίδιο πρόβλημα από άλλη σκοπιά: ισχυρίστηκε ότι οι λέξεις αποκτούν νόημα μέσα στο εκάστοτε γλωσσικό τους πλαίσιο, καθώς και από τη χρήση τους σε συγκεκριμένες περιστάσεις. Για να κατανοήσει κανείς μια πρόταση, πρέπει να αντιληφθεί τη λειτουργία όλων των λέξεων που τη συναπαρτίζουν.

Η έννοια των σύνθετων όρων, σύμφωνα με τη ρασσελιανή θεωρία¹²⁵, μπορεί να συσχετιστεί με την ιδέα των γλωσσικών παιγνίων του Wittgenstein. Η επεξήγηση ενός όρου δεν προϋποθέτει απλώς την εύρεση ενός συνώνυμου· η πλήρης κατανόησή του επιτυγχάνεται μέσα από την κατανόηση του νοήματος της πρότασης στην οποία περιέχεται. Η αποδοχή της πολυσημίας είναι θεμιτή σε γνωσιολογικά ζητήματα, ωστόσο όταν πρόκειται για ηθικά θέματα –όπως η ευτυχία, η οποία για τον Russell αποτελεί ύψιστο στόχο της φιλοσοφίας– η ασάφεια μπορεί να οδηγήσει σε παρανοήσεις που ενδέχεται να επηρεάσουν αρνητικά την ανθρώπινη ευδαιμονία.

Η αναζήτηση της ανθρώπινης ευτυχίας¹²⁶ αποτελεί στόχο και για τον Wittgenstein. Στο *Tractatus*, τοποθετεί την ηθική σε έναν υπερβατικό χώρο, αποφεύγοντας τη λογική της ανάλυση, διότι αντιλαμβάνεται πως οποιαδήποτε παρερμηνεία ηθικών ζητημάτων ενέχει κινδύνους για την ευημερία του ανθρώπου. Στην ουσία, και οι δύο φιλόσοφοι

¹²²Θ.Γ. Σακελλαριάδης, *Από το Tractatus στις Έρευνες*, σσ. 24-25.

¹²³B. Russell, *The Principles of Mathematics*, σσ. 66-67.

¹²⁴B. Russell, *Logic and Knowledge*, σ. 230.

¹²⁵A. Παπαβασιλείου, *Bertrand Russell, ένας συνεχιστής του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Φέξη, 1964, σ. 31.

¹²⁶Ο B. Russell στη μελέτη του *Η Κατάκτηση της Ευτυχίας*, διακρίνει την ευτυχία σε δύο είδη με ενδιάμεσες διαβαθμίσεις, τη ζωώδη και πνευματική ευτυχία ή την πραγματική και φαντασιακή ή ακόμη την ευτυχία της καρδιάς και την ευτυχία του πνεύματος. Η επιλογή του ζεύγματος δεν είναι τυχαία, αλλά εξαρτάται από αυτό που θέλουμε να αποδείξει. Για τον Russell, προϋπόθεση της ευτυχίας θεωρείται η επιτυχία του ανθρώπου σε κάποιον συγκεκριμένο τομέα. Για να απολαύσει κάποιος την επιτυχία πρέπει να συναντήσει στη ζωή του δυσκολίες που *apriori* καθιστούν αδύνατη την επίτευξή της, αλλά τελικά κατακτάται με κόπο. Αυτός είναι ο κύριος λόγος που η επιτυχία θεωρείται κύρια πηγή της ευτυχίας, διότι συνδέεται με τη μη υπερεκτίμηση των δυνατοτήτων του ανθρώπου. Ο Russell κατανοεί την ευτυχία θέτοντάς την απέναντι από τον ανθρώπινο σκεπτικισμό, ως μια αξία του ανθρώπου. Βλ. Μ. Ράσσελ, *Η Κατάκτηση της Ευτυχίας*, μτφρ.: Δ. Θεοδωρακάτος, Αθήνα, εκδ. Επίκουρος, 1975,, σσ. 107-118.

συγκλίνουν ως προς την αξία της ευτυχίας. Για τον Russell, η ευτυχία είναι προϊόν τόσο εξωτερικών συγκυριών όσο και προσωπικής προσπάθειας· αντίστοιχα, ο Wittgenstein τη συνδέει με τις ίδιες μας τις πράξεις.¹²⁷

Παρά τις κοινές αναζητήσεις τους, οι δύο στοχαστές διαφέρουν ριζικά ως προς τη θεμελίωση της φιλοσοφίας. Ο Russell έθετε ως σκοπό της την απόκτηση της γνώσης, ως μεθοδολογικό θεμέλιο της επιστήμης.¹²⁸ Ο Wittgenstein του *Tractatus*, αντίθετα, αντιλαμβάνεται τη φιλοσοφία ως κριτική της γλώσσας, μια διαδικασία ενδοσκοπήσης που έχει στόχο την αποτύπωση της πραγματικότητας μέσω της γλωσσικής απεικόνισης¹²⁹. Στην ύστερη περίοδο, επανέρχεται στη γλώσσα ως μεθοδολογικό εργαλείο, εξετάζοντας εκ νέου το πώς συγκροτείται το νόημα.¹³⁰

Διαφορετική είναι και η αντίληψή τους για τα ονόματα που αναφέρονται σε εκτατά αντικείμενα. Αν και ο Russell θεωρεί προβληματική την ύπαρξη των φυσικών αντικειμένων, υποστηρίζει ότι αυτά μπορούν να υπάρχουν ως αισθητηριακά δεδομένα. Αντίθετα, ο Wittgenstein αντιλαμβάνεται τις προτάσεις όχι ως απλά ονόματα, αλλά ως απεικονίσεις.

12.2A.Schopenhauer

Στα πρώτα του φιλοσοφικά έργα, ιδίως στο *Tractatus Logico-Philosophicus* και τα *Notebooks*¹³¹, ο Ludwig Wittgenstein διατηρεί εμφανείς επιρροές από τον Arthur Schopenhauer.¹³² Ο τελευταίος, στο έργο του *Ο κόσμος ως βούληση και παράσταση*, αναπτύσσει δύο θεμελιώδεις έννοιες – τη βούληση και την παράσταση – τις οποίες συνδέει με τον τρόπο που βιώνουμε και κατανοούμε την εμπειρική πραγματικότητα.¹³³ Η σκέψη αυτή είχε καθοριστική σημασία για τη διαμόρφωση της πρώιμης βιτγκενσταϊνικής φιλοσοφίας.

Στο πλαίσιο της θεωρίας του Schopenhauer, ο κόσμος προσεγγίζεται μέσα από δύο διαφορετικές, αλλά αλληλένδετες προοπτικές: ως παράσταση και ως βούληση. Η παράσταση αφορά την εμπειρική πραγματικότητα – έναν κόσμο που διαμεσολαβείται από τις κατηγορίες του χώρου, του χρόνου και της αιτιότητας. Σε αυτό το πεδίο, το υποκείμενο και το αντικείμενο υφίστανται σε μια σχέση αμοιβαίας εξάρτησης, χωρίς

¹²⁷B. Russell, "Ludwig Wittgenstein", *Mind*, 60 (1951), σσ. 297-298.

¹²⁸Ο F.P. Ramsey, "Critical Notice of the *Tractatus*", *Mind*, 32 (1923), σσ. 465-478, επίσης, επισημαίνει ότι το *Tractatus* για δέκα περίπου χρόνια μετά από την έκδοσή του το μελετούσαν σύμφωνα με τις υποδείξεις του B. Russell, καθώς θεωρούνταν συνέχεια της θεωρίας του Russell.

¹²⁹Στ. Τσινόρεμα, *Γλώσσα και Κριτική*, σσ. 152-153.

¹³⁰Ε. Λαμπρίδη Ε., *Φανταστικός Διάλογος με τον Wittgenstein*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2004, σσ. 136-137.

¹³¹Βλ. L. Wittgenstein, *Notebooks*, σ. 91.

¹³²Για την επίδραση που άσκησε ο Schopenhauer στη βιτγκενσταϊνική σκέψη βλ. ενδεικτικά G.H. von Wright, *Wittgenstein*, Oxford, Blackwell, 1982, σ. 18· A.J. Ayer, *Wittgenstein*, Chicago, University of Chicago Press, 1985, σ. 13.

¹³³A. Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Leipzig, Brockhaus, 1844, σ. 315.

όμως να συνδέονται αιτιακά. Το υποκείμενο έχει τον ρόλο του γνωρίζοντος ενώ το αντικείμενο είναι εκείνο που καθίσταται γνωστό. Το εγώ, ως υποκείμενο της εμπειρίας, δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο αυτής – παραμένει μεταφυσικά ανώτερο, μία ιδιότυπη ενσάρκωση της εσωτερικής ουσίας των όντων, η οποία, σύμφωνα με τον Schopenhauer, ταυτίζεται με τη βούληση.

Κατά συνέπεια, ο κόσμος της εμπειρίας δεν υπάρχει ανεξάρτητα από το υποκείμενο, αλλά εμφανίζεται σε αυτό ως παράσταση, συγκροτημένη σύμφωνα με τις κατηγορίες της ανθρώπινης νόησης.¹³⁴ Η βούληση, από την άλλη, δεν υπόκειται σε τέτοιους περιορισμούς. Συνιστά το ίδιο το θεμέλιο της ύπαρξης, μια τυφλή, άλογη και ασυνείδητη ώθηση προς τη ζωή, η οποία ωστόσο συνεπάγεται τον διαρκή πόνο και την τελική ματαιότητα της ύπαρξης. Για τον Schopenhauer, η ανθρώπινη ζωή είναι μια σύντομη αναλαμπή μέσα στο αέναο σκοτάδι της ανυπαρξίας και ο θάνατος δεν είναι παρά η αναπόφευκτη κατάληξη αυτής της ματαιότητας.¹³⁵ Ζωή και θάνατος, στην κοσμοθεωρία του, δεν είναι αντίθετες καταστάσεις, αλλά δύο όψεις του ίδιου φαινομένου που προσδιορίζεται από την παρουσία της βούλησης.¹³⁶

Η επιθυμία για γνώση του "πράγματος καθ' εαυτό", δηλαδή της πραγματικότητας ανεξάρτητα από την ανθρώπινη εμπειρία, οδηγεί, σύμφωνα με τον Schopenhauer, σε αποτυχία. Αυτό οφείλεται στο ότι κάθε σκέψη του υποκειμένου είναι δομικά συνδεδεμένη με τον κόσμο της εμπειρίας και επομένως αδυνατεί να τον υπερβεί. Η βούληση, όμως, ως μεταφυσική ουσία, κατανοείται καλύτερα όχι μέσω της διανοητικής ερμηνείας, αλλά μέσω της τέχνης ή του στοχασμού που αποδεσμεύει το υποκείμενο από την εγωιστική προσκόλληση στο φαινόμενο.

Στον κόσμο του Schopenhauer, οι βαθμίδες της βούλησης εκδηλώνονται ως πλατωνικές ιδέες – διαχρονικές, αμετάβλητες μορφές, οι οποίες δεν σχετίζονται με μεμονωμένα φαινόμενα αλλά αντανακλούν την καθολική δομή της πραγματικότητας. Η καθαρότερη εκδήλωση της βούλησης εμφανίζεται στον άνθρωπο, ο οποίος, ωστόσο, ενσωματώνει και τις χαμηλότερες μορφές αυτής: τη ζωική φύση, τη χλωρίδα, ακόμη και την άβια ύλη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η βούληση ενοποιεί τον κόσμο κάτω από μια ενιαία, υπεραίσθητη αρχή.

Ο Wittgenstein, αν και δεν αποδέχεται πλήρως τη μεταφυσική προοπτική του Schopenhauer, επηρεάζεται από αυτήν στον τρόπο που προσεγγίζει ζητήματα ηθικής, υποκειμενικότητας και νοήματος. Για τον Wittgenstein, η βούληση δεν ανήκει στο πεδίο της ηθικής αλλά σε εκείνο της ψυχολογίας. Στο *Tractatus*, δηλώνει ρητά ότι τα ηθικά ζητήματα βρίσκονται πέρα από τα όρια του εκφράσιμου και, συνεπώς, δεν μπορούν να

¹³⁴Δ. Μπλαζάκη, *Η έννοια της αφαίρεσης στη μουσική, αισθητική του Χέγκελ και του Σοπενχάουερ*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2013, σσ. 110-111.

¹³⁵A. Schopenhauer, *Τα Πάθη του Κόσμου, σκέψεις και χωρία*, μτφρ. Η.Π. Νικολούδης, Αθήνα, εκδ. Printa, 2003, σ.125.

¹³⁶J. Young, *Willing and Unwilling: A Study in the Philosophy of Arthur Schopenhauer*, Dordrecht, Martinus Nijhof Publishers, 1987, σ. 72.

αποτελέσουν αντικείμενο λογικής ή γλωσσικής ανάλυσης. Ωστόσο, είναι φανερό ότι συμερίζεται την πίστη του Schopenhauer στη σημασία της εσωτερικής στάσης του ανθρώπου ως προς τον κόσμο.

Η διάκριση μεταξύ αλτρουιστή και εγωιστή, που συναντάται και στον Schopenhauer, επανέρχεται και στον Wittgenstein: η "καλή" βούληση είναι εκείνη που επεκτείνει τα όρια του εαυτού προς τους άλλους, ενώ η "κακή" εγκλωβίζει το άτομο σε μια περιορισμένη, αυτάρεσκη αντίληψη της ύπαρξής του. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον απαισιόδοξο πεσιμισμό του Schopenhauer, ο Wittgenstein δεν προτείνει την αποστροφή προς τη ζωή ή την απόσυρση από αυτήν, αλλά την υπέρβασή της μέσα από την κατανόηση του κόσμου και του νοήματος της γλώσσας.

Στο *Tractatus*, υποστηρίζει ότι ο θάνατος δεν είναι γεγονός της ζωής – δεν ανήκει στον κόσμο όπως αυτός περιγράφεται από τη γλώσσα.¹³⁷ Η σκέψη του για τη θνητότητα είναι αποσπασμένη από κάθε μεταφυσική διάσταση και δεν περιλαμβάνει καμία έννοια ατομικής επιβίωσης μετά το θάνατο. Στο *Notebooks*, ο Wittgenstein απορρίπτει τη λογική της αυτοκτονίας, επισημαίνοντάς την ως παράλογη ή λανθασμένη πράξη. Ο Schopenhauer βλέπει τη ζωή ως βάσανο και τον θάνατο ως λύση. Ο Wittgenstein βλέπει τη ζωή ως μυστήριο που πρέπει να αποκαλυφθεί και όχι να απορριφθεί. Ο πρώτος προτείνει σιγή μέσω άρνησης (του κόσμου, της βούλησης, της ζωής). Ο δεύτερος [Wittgenstein] προτείνει σιγή μέσω σοφίας και αυτό το «σωπάμαι» δεν είναι παραίτηση — είναι ηθική στάση, σεβασμός προς το ανείπωτο της ζωής.

Δεν πρέπει να λησμονούμε πως και οι δυο φιλόσοφοι εκκινούν από την ίδια αφετηρία αλλά η φιλοσοφική τους σκέψη εξελίσσεται με διαφορετικό τρόπο. Και οι δύο φιλόσοφοι συμφωνούν ότι η ανθρώπινη ζωή φέρει μέσα της πόνο, απογοήτευση και ματαιότητα. Η ύπαρξη είναι κάτι που πρέπει να εξηγηθεί ή να νοηθεί, όχι απλώς να βιωθεί. Γι' αυτό ξεκινούν από μια υπαρξιακή ανησυχία. Όμως, από εκεί και πέρα, οι δρόμοι τους αποκλίνουν ριζικά. Ο Schopenhauer βλέπει τη ζωή ως σκλαβιά στη βούληση, μια δύναμη που δεν μπορεί να ικανοποιηθεί ποτέ.¹³⁸ Η βούληση για τον ίδιο είναι μεταφυσική και δεν υπόκειται στη λογική, δεν έχει σκοπό, απλώς θέλει και εκδηλώνεται σε όλα τα όντα, από την πέτρα μέχρι τον άνθρωπο.

Ο Wittgenstein διαφωνεί εντελώς με την απαισιοδοξία του Schopenhauer. Αν και σέβεται την έννοια της μεταφυσικής βούλησης, δεν τη μεταφράζει σε έναν μοιρολατρικό ή πεσιμιστικό τρόπο ζωής. Για τον ίδιο η ζωή έχει νόημα μόνο όταν τη δούμε σωστά, ο άνθρωπος δεν είναι δούλος της βούλησης, αλλά ένα πνευματικό ον που πρέπει να ζήσει ηθικά καθώς και η ευτυχία και η δυστυχία δεν βρίσκονται στα γεγονότα, αλλά στο πώς βλέπει κανείς τον κόσμο.

¹³⁷L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 129.

¹³⁸Ο θάνατος για τον Schopenhauer είναι μια κατάσταση πλήρους αφανισμού της οντολογικής ύπαρξης, η οποία μεταβαίνει σε μια κατάσταση ανάλογη της νιρβάνας, σε επίπεδα πλήρους ανυπαρξίας. Φαίνεται να αντιφάσκει ωστόσο θεωρώντας ότι «ο θάνατος είναι ο δαίμων της έμπνευσης... Χωρίς αυτόν δύσκολα θα φιλοσοφούσε κανείς». Βλ. A. Schopenhauer, *Τα Πάθη του Κόσμου, σκέψεις και χωρία*, σ. 125.

Όσον αφορά το ζήτημα της αυτοκτονίας για τον Schopenhauer, η αυτοκτονία είναι αντιφατική: Από τη μία, φαίνεται ως λύτρωση από τον πόνο της ζωής. Από την άλλη, δεν καταργεί τη βούληση, καταργεί μόνο το ατομικό φαινόμενο.¹³⁹ Ο αυτόχειρας θέλει να ξεφύγει από τη ζωή, αλλά εξακολουθεί να θέλει — κι έτσι υπακούει στη βούληση, δεν την καταργεί. Συνεπώς, για τον ίδιο η αυτοκτονία δεν είναι φιλοσοφική λύση. Η πραγματική απελευθέρωση έρχεται μέσα από την άρνηση της βούλησης δηλαδή τον ασκητισμό, την αποχή από επιθυμίες. Αντίθετα ο Wittgenstein απορρίπτει την αυτοκτονία ως παράλογη ή λανθασμένη πράξη, γιατί βασίζεται σε παρανόηση της θέσης του εγώ στον κόσμο και δεν λύνει το πρόβλημα — απλώς το ακυρώνει. Η θέση του δεν είναι ηθικολογική αλλά υπαρξιακή: η αυτοκτονία είναι μια βιαστική απάντηση στο υπαρξιακό ερώτημα. Τέλος για τον Schopenhauer, το εγώ είναι ένα φαινόμενο της βούλησης, που τελικά πρέπει να εξαφανιστεί για να απελευθερωθεί, ενώ για τον Wittgenstein, το εγώ δεν είναι αντικείμενο του κόσμου αλλά το όριο του, η αυτοκτονία, επομένως, είναι λογικά παράδοξη, γιατί προσπαθεί να καταστρέψει αυτό που θεμελιώνει τον κόσμο, που λειτουργεί ως όριο.

12.3 W. James

Στο ύστερο έργο του Wittgenstein, η έννοια του θείου δεν εκλαμβάνεται ως ένα μεταφυσικό δεδομένο, αλλά ως μέρος των «μορφών ζωής» του ανθρώπου, που εκφράζονται και αρθρώνονται μέσω των γλωσσικών παιγνίων.¹⁴⁰ Η γλώσσα και η πίστη λειτουργούν εν προκειμένω μέσα σε ένα κοινό πλαίσιο νοημάτων, έναν συλλογικό «κανόνα» ή σύστημα, που επιτρέπει τη νοηματοδότηση του κόσμου. Ακόμη και η ίδια η θρησκευτική πίστη, σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, δεν υπερβαίνει το γλωσσικό πλαίσιο, αλλά εντάσσεται στους κανόνες της γραμματικής που διέπουν ένα συγκεκριμένο γλωσσικό παιχνίδι.¹⁴¹

Αυτό το νοηματικό παιχνίδι είναι στενά συνδεδεμένο με την καθημερινή ζωή του ανθρώπου και εκφράζει εσωτερικές, συναισθηματικές καταστάσεις, όπως η λατρεία του Θεού, η οποία εκλαμβάνεται ως μια προσωπική, υπαρξιακή έκφραση και όχι ως μια αντικειμενική αλήθεια. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η φιλοσοφική σκέψη του William James, ο οποίος δίνει έμφαση όχι τόσο στην αντικειμενική υπόσταση του θείου, όσο στη βίωση του ιερού από τον ίδιο τον άνθρωπο. Για τον James, η θρησκεία εδράζεται πρωτίστως στις εμπειρίες και τις πράξεις του ατόμου, το οποίο λειτουργεί ως κέντρο αξιολόγησης της σχέσης του με το θείο.

¹³⁹C. Janaway, *Self and World in Schopenhauer's Philosophy*, Oxford, Clarendon Press, 1989, σσ. 127-128.

¹⁴⁰W. James, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, vol. I, New York, London, Bombay, Calcutta, and Madras, Longmans, Green and Company, 1902, σ. 32.

¹⁴¹W. James, *Οι Παραλλαγές της Θρησκευτικής Εμπειρίας*, μτφρ., Β. Τομανάς, Αθήνα, εκδ. Printa, 1999, σ. 69.

Στη σκέψη του James, το θείο εμφανίζεται ως μια πρωταρχική και ολιστική πραγματικότητα, που αγκαλιάζει κάθε πτυχή της ζωής.¹⁴² Ωστόσο, αυτό το θείο δεν επιβάλλεται ως εξωτερική αρχή, αλλά βιώνεται ως προσωπική πεποίθηση και εκφράζεται μέσω της θέλησης και της εσωτερικής εμπειρίας. Η θρησκευτική πίστη, για τον James, είναι μια μορφή εμπιστοσύνης στον κόσμο, μια αισθητική στάση απέναντι στην πραγματικότητα, που υπερβαίνει τη λογική αμφιβολία και νομιμοποιείται μέσα από το βίωμα.

Μέσα από την πραγματιστική του μέθοδο, ο James αποστασιοποιείται από προκαταλήψεις και θρησκευτικά στερεότυπα και εστιάζει στην ψυχολογική και υπαρξιακή διάσταση της θρησκείας. Τον ενδιαφέρει η σχέση του ατόμου με το υπερβατικό, αλλά πάντα μέσα στο πλαίσιο της ατομικής συνείδησης και εμπειρίας. Κατά τον James, η θρησκευτική πραγματικότητα δεν θεμελιώνεται σε απόλυτες, υπερβατικές ιδέες, αλλά προκύπτει από την εσωτερική εμπειρία του ατόμου και τη δυνατότητά του να δράσει με γνώμονα αυτήν την εμπειρία.¹⁴³

Η σύνδεση θρησκείας και επιστήμης, μέσα από το πρίσμα του πραγματισμού, συνιστά έναν από τους πιο γόνιμους στοχασμούς του James. Μέσω της πραγματιστικής μεθόδου, διερευνάται η λειτουργικότητα της πίστης: εφόσον η θρησκευτική πίστη δεν αντιστρατεύεται τους θεμελιώδεις κανόνες της λογικής και της επιστημονικής παρατήρησης, μπορεί να είναι αποδεκτή ως στοιχείο ζωτικής σημασίας για την ατομική ζωή. Η πίστη, επομένως, επιτρέπεται όχι επειδή είναι απόλυτα αληθής, αλλά επειδή λειτουργεί θεραπευτικά, κινητοποιεί το άτομο προς την αλήθεια, και καλλιεργεί προοπτικές ηθικής και υπαρξιακής ανάπτυξης.

Η φιλοσοφική του προτεραιότητα δεν είναι η μεταφυσική δικαίωση της θρησκείας, αλλά η κατανόηση του πώς το θρησκευτικό βίωμα επιδρά στη ζωή του ανθρώπου. Για τον James, καμία υπερβατική έννοια δεν είναι απορριπτέα, αρκεί να συμβάλλει στη βελτίωση της ζωής και στην ενίσχυση της ανθρώπινης εμπειρίας. Αντίθετα, εάν το άτομο δεν επιδιώξει την προσωπική του ολοκλήρωση και τη μεταμόρφωση του εαυτού του μέσα από την εμπειρία, τότε η ευθύνη για την αποτυχία αυτή είναι απόλυτως προσωπική.

Ο πραγματισμός του James ισορροπεί ανάμεσα σε δύο ηθικές κατευθύνσεις: αφενός την μονολιθική, που αποζητά ένα ενιαίο ηθικό σύστημα, και αφετέρου την πλουραλιστική, που αναγνωρίζει την πολυμορφία των εμπειριών και των επιλογών. Η ηθική, ως έκφραση του θείου, δεν επιβάλλεται από τα έξω, αλλά οικοδομείται μέσα από τις ίδιες τις εμπειρίες και τα βιώματα του υποκειμένου.¹⁴⁴ Σε αυτό διαφοροποιείται από τον Wittgenstein, ο οποίος, ειδικά στο πρώιμο έργο του (*Tractatus*), αντιμετωπίζει τη

¹⁴²G.E. Myers, *William James, His Life and Thought*, New Haven, Yale University Press, 1982, σσ. 221-222.

¹⁴³W. James, *Pragmatism and Other Essays. Four Essays from the Meaning of Truth*, N.York, Meridian Books, 1955, σσ. 33-34.

¹⁴⁴W. James, *The Will to Believe*, New York, Dover Publications, 1956, σσ. 1-2· W.R. Comstock, "W. James and the Logic of Religious Belief", *The Journal of Religion*, 47/3, 1967, σσ.187-209 και ιδιαίτερος βλέπε σ. 190.

θηρσκεία, την ηθική και τον μυστικισμό ως υπερβατικούς όρους που δεν περιγράφονται αλλά μόνο βιώνονται.

Στο *Tractatus*, το μυστικό αναφέρεται στην ανικανότητα του λόγου να περιγράψει την ουσία του κόσμου, παρότι το υποκείμενο μπορεί να κατανοήσει την ύπαρξή του ως μέρος της κοσμικής ολότητας. Ο Wittgenstein υιοθετεί μια θεώρηση του θείου και της ηθικής ως αδιάρρηκτα δεμένης με το άρρητο και το απεριγράπτο. Στο ύστερο έργο του, όμως, εγκαταλείπει αυτή την υπερβατολογική προσέγγιση και μεταβαίνει σε μια πιο γλωσσική θεώρηση, όπου το νόημα καθορίζεται από τη χρήση της γλώσσας μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών και πολιτισμικών μορφών ζωής.

Ο James, σε αντίθεση, δεν απορρίπτει το μυστικό ως εμπειρία. Αντιθέτως, δίνει έμφαση στο βιωματικό του χαρακτήρα. Το μυστικό για τον James δεν είναι μία και μόνη μεταφυσική αλήθεια, αλλά ένα πλέγμα επιμέρους, σύντομων και παθητικών εμπειριών, οι οποίες χαρακτηρίζονται από αισθητικότητα, προσωρινότητα και υπερβατικότητα.¹⁴⁵ Το υποκείμενο δεν ελέγχει αυτές τις εμπειρίες – τις δέχεται ως κάτι ανώτερο που το διαπερνά.

Σε αυτό το σημείο, παρατηρούμε μια σύγκλιση ανάμεσα στις φιλοσοφίες James και Wittgenstein ως προς το άρρητο, παρότι οι αφετηρίες τους είναι διαφορετικές. Και οι δύο αναγνωρίζουν την αδυναμία της γλώσσας να εκφράσει πλήρως την εμπειρία του θείου, ωστόσο ο Wittgenstein, στον ύστερο στοχασμό του, στρέφεται προς τη γλώσσα ως εργαλείο κατανόησης του κόσμου, ενώ ο James διατηρεί την πίστη του στην εσωτερική, ενδοσκοπική εμπειρία ως πηγή γνώσης.

Ο James απορρίπτει κάθε μορφή ψευδο-αντικειμενικότητας όταν πρόκειται για τη γλώσσα της ψυχής. Η ψυχολογική γλώσσα, κατά τον ίδιο, πρέπει να αντανακλά αυθεντικά τις πράξεις και τις εμπειρίες του υποκειμένου, όπως αυτές βιώνονται μέσα από την ενδοσκόπηση. Δεν μπορεί κανείς να περιγράψει κάτι που δεν έχει βιώσει – οι έννοιες στερούνται νοήματος χωρίς το βίωμα που τις στηρίζει. Σε αυτό το σημείο έρχεται σε αντίθεση με τον Wittgenstein, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ενδοσκόπηση δεν επαρκεί για τη γνωστική πρόσληψη των νοητικών γεγονότων.

Τέλος, ο James, μολονότι δεν αποδέχεται πλήρως μια συμβολική ή απόλυτα μεταφυσική πραγματικότητα, δεν αποκλείει την ύπαρξη πολλών επιπέδων πραγματικότητας, τα οποία συνδέονται με τις αισθήσεις και τις εμπειρίες του ανθρώπου. Θεωρεί πως η πραγματικότητα είναι πολυεπίπεδη και δεν εξαντλείται στον υλικό ή λογικά περιγράψιμο κόσμο. Το άτομο βιώνει την πραγματικότητα μέσω αισθητηριακών εντυπώσεων, συναισθημάτων και εσωτερικών καταστάσεων, οι οποίες είναι εξίσου αυθεντικές με τα εξωτερικά γεγονότα.¹⁴⁶ Αυτή η θέση διαμορφώνει έναν ριζοσπαστικό εμπειρισμό που δεν εξαιρεί το υπερβατικό, εφόσον αυτό υπηρετεί την ανθρώπινη ζωή.

¹⁴⁵ W. James, *Pragmatism*, σ. 169.

¹⁴⁶ W. James, *Essays in Radical Empiricism*, New York, Longmans Green and Co, 1958, σσ. 47-48.

Ανάλογη στάση φαίνεται να υιοθετεί και ο Wittgenstein, ιδίως όταν αποδέχεται την ύπαρξη δύο ειδών πραγματικότητας – της εμπειρικής και της μεταφυσικής.¹⁴⁷ Η μεταφυσική πραγματικότητα, για τον Wittgenstein, σχετίζεται με ηθικές, λογικές και αισθητικές διαστάσεις του κόσμου, οι οποίες δεν περιγράφονται, αλλά μόνο βιώνονται και υπονοούνται μέσω της σιωπής ή της μη-λεκτικής εμπειρίας. Η θέληση λειτουργεί ως το νήμα που ενώνει αυτά τα δύο επίπεδα: το εμπειρικό και το μεταφυσικό.

Η βούληση, στη σκέψη του Wittgenstein, συνδέει το μεταφυσικό στοιχείο με την καθημερινή ζωή του ανθρώπου. Με τον τρόπο αυτό, αναδεικνύεται μια ολιστική αντίληψη της πραγματικότητας, όπου το ηθικό, το λογικό και το αισθητικό δεν αποτελούν απλές αφηρημένες έννοιες, αλλά συγκροτούν θεμελιώδη συστατικά της κοσμικής τάξης. Η πραγματικότητα, λοιπόν, είναι μία, αλλά πολυδιάστατη – και η ανθρώπινη εμπειρία την προσεγγίζει τόσο με τον λόγο όσο και με τη σιωπή, τόσο με τη δράση όσο και με τη βίωση του ανείπωτου.

Επιπλέον, η σύγκριση μεταξύ του πραγματισμού του James και της φιλοσοφίας του Wittgenstein αποκαλύπτει ουσιώδεις συγκλίσεις και αποκλίσεις. Ο James τοποθετεί την πίστη στην καρδιά της ανθρώπινης δράσης και θεωρεί ότι ακόμη και μια ιδέα χωρίς αποδείξεις μπορεί να έχει νόημα, αν επιδρά θετικά στην προσωπική ανάπτυξη του ανθρώπου. Αντίθετα, ο Wittgenstein, ιδίως στην πρώιμη φάση της σκέψης του, δείχνει επιφυλακτικότητα απέναντι στη θρησκευτική πίστη, εφόσον αυτή δεν είναι δυνατόν να θεμελιωθεί λογικά ή να εκφραστεί γλωσσικά με ακρίβεια.¹⁴⁸

Στο ύστερο έργο του, βέβαια, ο Wittgenstein επανεξετάζει τη θρησκευτική γλώσσα και δεν την απορρίπτει – αντίθετα, τη νομιμοποιεί ως ένα είδος «γλωσσικού παιγνίου» που έχει νόημα μέσα στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μορφής ζωής¹⁴⁹. Σε αυτό το σημείο πλησιάζει τη σκέψη του James, για τον οποίο το νόημα της θρησκείας και του θείου βρίσκεται στην πρακτική, βιωματική λειτουργία τους στη ζωή του ανθρώπου, και όχι σε κάποια εξωτερική ή αντικειμενική απόδειξη ύπαρξης του Θεού.

Ο James βλέπει τη θρησκεία ως έναν τρόπο με τον οποίο το άτομο νοηματοδοτεί τη ζωή του, οργανώνει την εσωτερική του εμπειρία και έρχεται σε επαφή με κάτι «μεγαλύτερο», το οποίο τον υπερβαίνει, αλλά δεν τον εξουσιάζει. Το υπερβατικό, κατά τον James, δεν είναι ένα απόλυτο Ον, αλλά μια δυνατότητα για προσωπική ολοκλήρωση και υπαρξιακή υπέρβαση.¹⁵⁰

Εν κατακλείδι, η φιλοσοφική συνεισφορά του William James στον τρόπο κατανόησης του θείου και της θρησκείας είναι βαθιά ανθρωποκεντρική και εμπειρική. Η πίστη δεν αποτελεί μια ατεκμηρίωτη πρόληψη, αλλά μια υπαρξιακή επιλογή που καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο σχετίζεται με τον κόσμο και τον εαυτό του. Στο πρόσωπο του James, η θρησκεία αποκτά μια δυναμική και βιωματική διάσταση, ενώ ο

¹⁴⁷L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 122.

¹⁴⁸ L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 122.

¹⁴⁹L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ. 28.

¹⁵⁰W. James, *Essays in Religion and Morality*, Cambridge, Harvard University Press, 1982, σσ. 37-38.

Wittgenstein, από την πλευρά του, μετακινείται από τον αυστηρό λογικό formalισμό¹⁵¹ προς μια βαθύτερη αποδοχή της γλώσσας ως φορέα πίστης, εμπειρίας και πολιτισμικής ζωής.¹⁵²

Έτσι, παρά τις διαφορές τους, και οι δύο φιλόσοφοι συντελούν σε μια σύγχρονη προσέγγιση της θρησκείας, που δεν εξαντλείται στην πίστη σε υπερβατικά όντα, αλλά δίνει προτεραιότητα στη βιωμένη εμπειρία, στη γλωσσική έκφραση και στην προσωπική ευθύνη του ανθρώπου απέναντι στην ίδια του την ύπαρξη.

Ο William James, στην κλασική του μελέτη (1902), ορίζει τη θρησκεία ως «the feelings, acts, and experiences of individual men in their solitude, so far as they apprehend themselves to stand in relation to whatever they may consider the divine». Με άλλα λόγια, η θρησκευτική ζωή για τον James δεν είναι πρωτίστως θεολογική δογματική διατύπωση, ούτε κοινωνική οργάνωση εκκλησιών· είναι πρωτίστως η προσωπική εμπειρία· η εσωτερική αντίδραση, η πράξη και το αίσθημα ενός ανθρώπου που αισθάνεται ότι βρίσκεται σε σχέση με κάτι που υπερβαίνει το προφανές.¹⁵³

Από τη δική του μεριά, ο Wittgenstein, στο μεταγενέστερο έργο του, υποστηρίζει ότι η θρησκευτική γλώσσα δεν λειτουργεί ως απλή περιγραφική πρόταση η οποία αναπαριστά κάτι «έξωθεν», αλλά ως μέρος μιας «φόρμας ζωής» (form of life) ή ενός «γλωσσικού παιχνιδιού» (language-game).¹⁵⁴ Η θρησκευτική έκφραση, κατά αυτόν, αποκτά νόημα μόνο εντός της πρακτικής, της ζωής και της συμμετοχής σε μια κοινότητα ή στάση ζωής. Είναι πράξη, είναι τρόπος να ζει κανείς — όχι μόνο «να λέει» κάτι για τον Θεό ή το θείο. Έτσι «η θρησκεία» και στους δύο δεν αντιμετωπίζεται (μόνο) ως θεωρία ή δόγμα, αλλά ως ζωντανή εμπειρία, ως στοιχείο της ζωής και της στάσης του ανθρώπου στον κόσμο.

Ο James «ζει» τη θρησκεία ως φαινόμενο που δεν εξαντλείται στην επιστημονική επαλήθευση· υπερασπίζεται ότι η πίστη μπορεί να είναι δικαιολογημένη ακόμη και όταν δεν υπάρχουν «αποδείξεις» με τον παραδοσιακό τρόπο. Στο δοκίμιό του, υποστηρίζει ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, δικαιούται κανείς να υιοθετήσει μια πεποίθηση όχι επειδή τα δεδομένα το αποδεικνύουν αλλά επειδή η ζωή της και η πρακτική της συνέπειες την καθιστούν «αντάξια» εμπιστοσύνης.¹⁵⁵

Ο Wittgenstein από την άλλη πλευρά υποστηρίζει ότι οι μεταφυσικές ερωτήσεις και οι θεολογικές προτάσεις πολλές φορές μάς βάζουν σε λανθασμένη κατηγορία γλώσσας, προσπάθεια να αντιμετωπιστεί η θρησκευτική γλώσσα ως ανήκουσα στον τύπο της επιστήμης, της αναπαράστασης ή της αναλυτικής πρότασης. Με άλλα λόγια: η θρησκευτική γλώσσα δεν «αποδεικνύει» κάτι με τον τρόπο της φυσικής επιστήμης, αλλά λειτουργεί σε διαφορετικό πλαίσιο, το οποίο αξίζει να κατανοήσουμε ως

¹⁵¹L. Wittgenstein, *Tractatus*, σ. 129.

¹⁵²L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ. 28.

¹⁵³W. James, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, vol., σ. 32.

¹⁵⁴L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ. 28.

¹⁵⁵W. James, *The Will to Believe*, New York, Dover Publications, 1956, σσ. 1-2

τέτοιο. Το αποτέλεσμα είναι ότι και οι δύο αποφεύγουν, έστω με διαφορετικούς όρους, την αντιμετώπιση της θρησκείας ως απλής αποδοχής δογμάτων ή ως υποθέσεως που πρέπει να αποδειχθεί όπως μια επιστημονική θεωρία.¹⁵⁶

Ο James αναδεικνύει στο έργο του ότι υπάρχουν πολλές μορφές θρησκευτικής εμπειρίας και όχι μόνο η καθιερωμένη εκκλησιαστική μορφή. Επιπλέον, επιμένει ότι αυτό που μετρά είναι η αλλαγή, η μεταστροφή, η προσωπική επαφή με το θείο, όχι απαραίτητα η θεολογική ορθοδοξία.¹⁵⁷ Ο Wittgenstein, από τη μεριά του, συζητά ότι οι θρησκευτικές εκφράσεις είναι ενσωματωμένες σε συγκεκριμένες πρακτικές και μορφές ζωής (forms of life) τις οποίες δεν μπορούμε να κρίνουμε με τα κριτήρια της επιστήμης ή της καθημερινής λογικής, είναι «άλλου είδους». Συνεπώς υπάρχει μία στάση κοινού ενδιαφέροντος: η θρησκεία δεν μειώνεται σε ψυχολογία, κοινωνιολογία, ή επιστημονική εξήγηση, απαιτεί διαφορετική προσέγγιση.

Ο Wittgenstein τονίζει ρητά ότι το νόημα της θρησκευτικής γλώσσας έγκειται στην πράξη και στην ζωή.¹⁵⁸ δεν αρκεί να λέει κανείς «Πιστεύω στον Θεό», αλλά να διερωτάται «Τι σημαίνει να ζεις με αυτή την πίστη;». Ο James, αναδεικνύει την πλευρά της θρησκείας ως δράσης και βιώματος. Συνολικά, παρά τις εμφανείς διαφορές (προσεγγίσεις, όροι, φιλοσοφικό υπόβαθρο), ο James με την ψυχολογική-πρακτική διάσταση και τη φιλοσοφία της δράσης αλλά και ο Wittgenstein με τη θεωρητική ανάλυση της γλώσσας και της ζωής, συμβάλλουν και οι δύο σε μια σύγχρονη θεώρηση της θρησκείας, όχι ως τελική πίστη σε υπερβατικά όντα ή ως απλή θεολογική διατύπωση, αλλά ως βιωμένη εμπειρία¹⁵⁹, ως γλωσσική και πρακτική συμμετοχής αλλά και ως προσωπική ευθύνη απέναντι στην ύπαρξη.

12.4S.A.Kierkegaard

Στο έργο του Φιλοσοφικά Ψυχία ή Κνήσματα και Περιτμήματα, ο Søren Kierkegaard εξετάζει διεξοδικά τις έννοιες της αλήθειας και της γνώσης, όπως αυτές συγκροτήθηκαν στην αρχαία φιλοσοφική παράδοση και επαναπροσδιορίστηκαν στο πλαίσιο της χριστιανικής σκέψης, επιχειρώντας παράλληλα μια συστηματική σύγκριση ανάμεσα στον ιστορικό Σωκράτη και τον Χριστό. Η διερεύνηση αυτή εντάσσεται στη γενικότερη προβληματική του σχετικά με τη φύση της αλήθειας στα ζητήματα της θρησκείας.¹⁶⁰

Για τον Kierkegaard, η αλήθεια που αφορά τη θρησκευτική πίστη δεν μπορεί να είναι αντικειμενική, καθώς η θρησκεία δεν υπάγεται στον χώρο της εμπειρικής πραγματικότητας ούτε ακολουθεί τις μεθόδους των θετικών επιστημών, όπως η

¹⁵⁶L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ. 28.

¹⁵⁷W. James, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, vol., σ. 32.

¹⁵⁸L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ. 28.

¹⁵⁹W. James, *Essays in Religion and Morality*, Cambridge, Harvard University Press, 1982, σσ. 37-38.

¹⁶⁰Σ. Κίρκεγκωρ, *Φιλοσοφικά Ψυχία ή Κνήσματα και Περιτμήματα*, μτφ., Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 1998, σσ. 16-42.

πειραματική επαλήθευση ή η λογική απόδειξη. Αντιθέτως, η θρησκεία νοηματοδοτείται με βάση την υποκειμενική στάση κάθε ατόμου απέναντί της, ανάλογα με τον ρόλο και τη σημασία που κατέχει το θρησκευτικό στοιχείο στον προσωπικό του βίο. Αντίστοιχα, και η πίστη δεν συγκροτείται ως αντικειμενικό δεδομένο, αλλά προσλαμβάνεται υπαρξιακά και εξατομικευμένα. Η απόπειρα αντικειμενοποίησης της πίστης, σύμφωνα με τον Δανό φιλόσοφο, απογυμνώνει την ανθρώπινη ύπαρξη από το ουσιαστικό της περιεχόμενο, καθώς η ύπαρξη αποκτά νόημα μόνο στο μέτρο που σχετίζεται με την υποκειμενική βίωση της αλήθειας.

Στο μεταγενέστερο έργο του Τελικό μη επιστημονικό Υστερόγραφο¹⁶¹, ο Kierkegaard εμβαθύνει περαιτέρω στη θεματική της πίστης, υπογραμμίζοντας ότι όλα τα θρησκευτικά ζητήματα προϋποθέτουν μια κατεξοχήν υποκειμενική προσέγγιση της αλήθειας. Η επίλυση ενός θρησκευτικού προβλήματος δεν αφορά τον άνθρωπο ως ακαδημαϊκό ερευνητή, αλλά ως υπαρξιακά εμπλεκόμενο πιστό. Η γνώση που απαιτείται για την κατανόηση της πίστης δεν εδράζεται στην εμπειρική παρατήρηση, αλλά στη βαθιά, εσωτερική σχέση του ανθρώπου με τον Θεό.

Η αποδοχή ή η απόρριψη της πίστης στον Θεό δεν αποτελεί αντικειμενικό συμπέρασμα, αλλά υπαρξιακή επιλογή, η οποία δεν μπορεί να θεμελιωθεί σε κάποιο καθολικά αποδεκτό θεωρητικό πλαίσιο. Ο Kierkegaard ορίζει την πίστη ως την ένταση ανάμεσα στο «άπειρο πάθος της εσωτερικότητας» και την αντικειμενική αβεβαιότητα. Εάν η ύπαρξη του Θεού μπορούσε να αποδειχθεί εμπειρικά ή λογικά, τότε η πίστη θα καθίστατο περιττή, καθώς η ανθρώπινη νόηση θα βασιζόταν αποκλειστικά σε αντικειμενικά δεδομένα. Ακριβώς επειδή κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό, η πίστη παραμένει αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την αβεβαιότητα.¹⁶²

Η αντικειμενική αβεβαιότητα, όπως την αντιλαμβάνεται ο Kierkegaard, δεν σχετίζεται με την έλλειψη εμπειρικών αποδείξεων, αλλά με τις υπαρξιακές επιλογές του ανθρώπου. Πρόκειται για την απόφαση να διαμορφώσει ή να μετασχηματίσει τον τρόπο ζωής του χωρίς τη σιγουριά αντικειμενικών θεμελίων. Η αβεβαιότητα αυτή συνδέεται άρρηκτα με την έννοια της αγωνίας, η οποία εκφράζει τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου και αναδύεται ταυτόχρονα με τη συνειδητοποίηση της ελευθερίας του. Παρότι η αγωνία βιώνεται ως επώδυνη κατάσταση, αποτελεί αναγκαίο στάδιο για την υπαρξιακή ωρίμανση και τη διαμόρφωση αυθεντικών επιλογών.¹⁶³

Σύμφωνα με τον Kierkegaard, η αλήθεια της χριστιανικής πίστης δεν μπορεί να υπάρξει ως αντικειμενική γνώση· κάθε απόπειρα γνωστικής κατοχύρωσης της χριστιανικής αλήθειας ισοδυναμεί με την άρνησή της. Ένα πεπερασμένο ανθρώπινο ον αδυνατεί να συλλάβει την αιώνια αλήθεια, γι' αυτό και η αναζήτηση της αντικειμενικότητας απομακρύνει τον άνθρωπο από τη συνείδηση της θνητότητάς του. Η μορφή του

¹⁶¹S. Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments*, Princeton, Princeton University Press, 1992, pp. 192-193.

¹⁶²G. Schönbaumsfeld, *The Illusion of Doubt*, Oxford, Oxford University Press, 2016, pp. 12-32.

¹⁶³S. Kierkegaard, *Η έννοια της αγωνίας*, μτφ., Γ. Τζαβάρας, Αθήνα, εκδ. Δωδώνη, 1971, σσ. 197-198.

Χριστού λειτουργεί ως υπαρξιακή πρόκληση που στρέφει τον άνθρωπο προς το αιώνιο και το άφθαρτο.

Η εμπειρική απόδειξη, ως εκ τούτου, δεν μπορεί να ταυτιστεί με την πίστη, διότι βασίζεται σε γεγονότα του πεπερασμένου κόσμου. Η σύγχυση πίστης και απόδειξης οδηγεί είτε στον θρησκευτικό φανατισμό είτε στην παραφροσύνη. Ο «Ιωάννης της Κλίμακος» υποστηρίζει ότι κάθε απόπειρα εμπειρικής προσέγγισης του Θεού εκτρέπεται σε παγανιστικές αντιλήψεις ή σε μηχανιστικές μορφές θρησκευτικής συνήθειας.¹⁶⁴

Αντίστοιχα, στο έργο του Ludwig Wittgenstein, και ειδικότερα στο Πολιτισμός και αξίες, η έννοια του Θεού προσεγγίζεται όχι ως εμπειρικό αντικείμενο, αλλά ως γραμματική έννοια που εντάσσεται σε συγκεκριμένες μορφές ζωής. Η πρόταση «ο Θεός υπάρχει» δεν συνιστά εμπειρική ή οντολογική διατύπωση, αλλά μια γραμματική πρόταση, της οποίας το νόημα καθορίζεται από το γλωσσικό παίγνιο στο οποίο εντάσσεται. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε αληθής ούτε ψευδής με τους όρους της εμπειρικής επαλήθευσης.

Για τον Wittgenstein, η κατανόηση του Θεού δεν επιτυγχάνεται μέσω της αισθητηριακής εμπειρίας, αλλά μέσω της ζωής, των σκέψεων και των προσωπικών βιωμάτων του ανθρώπου. Η πίστη δεν λειτουργεί ως θεωρητική εξήγηση του κόσμου, αλλά ως τρόπος προσανατολισμού της ανθρώπινης ύπαρξης.¹⁶⁵ Η αντίληψη αυτή επιτρέπει στον άνθρωπο να ζει ελεύθερα, χωρίς τον φόβο της θεϊκής τιμωρίας, αλλά με μια εσωτερική ηθική δέσμευση.¹⁶⁶

Ο Kierkegaard όσο και ο Wittgenstein απορρίπτουν την εμπειρική ή ορθολογική θεμελίωση της πίστης. Ο πρώτος θεωρεί μια τέτοια προσέγγιση βλάσφημη,¹⁶⁷ ενώ ο δεύτερος την κρίνει φιλοσοφικά α-νόητη. Και οι δύο αντιλαμβάνονται τη θρησκεία ως υπαρξιακή στάση ζωής και όχι ως σύνολο προτάσεων που επιδέχονται απόδειξη. Υπό αυτή την έννοια, η πίστη εντάσσεται στις μορφές ζωής και στα γλωσσικά παίγνια που συγκροτούν το νόημα της ανθρώπινης εμπειρίας.¹⁶⁸

Παρά τις διαφοροποιήσεις τους, ο Kierkegaard και ο Wittgenstein συναντώνται στην έμφαση που αποδίδουν στην υποκειμενικότητα και στην προσωπική ευθύνη του ανθρώπου απέναντι στην πίστη. Η επιρροή του Kierkegaard στη βιτγκενσταϊνική σκέψη υπήρξε καθοριστική, καθώς και οι δύο φιλόσοφοι επιχείρησαν να αποδεσμεύσουν τη θρησκεία από τις παραδοσιακές γνωσιολογικές και μεταφυσικές ερμηνείες, γεγονός που οδήγησε συχνά στην κατηγορία του φιντεϊσμού ή του σχετικισμού

¹⁶⁴P. Ρατζλέυ, *Η αναβίωση του παγανισμού*, μτφ., Κ. Αναστασοπούλου, Αθήνα, εκδ. Ενάλιος, 2015, σσ.14-28.

¹⁶⁵D.Z. Phillips, *Wittgenstein and Religion*, London and Basingstoke, Macmillan, 1993, pp10-28.

¹⁶⁶L. Wittgenstein, *Πολιτισμός και αξίες*, σσ. 127-128.

¹⁶⁷Σ. Κίρκεγκωρ, *Φόβος και Τρόμος*, μτφ., Α. Σολωμού, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1980, σσ. 18-19.

¹⁶⁸R. Fremstedal, "Wittgenstein and Kierkegaard on the Ethico-Religious", *Ideals in History*, 1 (2006), pp.109-150.

13.Ο ηθικός σχετικισμός στο έργο του L.Wittgenstein.

Η θέση του Βιεννέζου στοχαστή σχετικά με τον ηθικό σχετικισμό δεν είναι απολύτως σαφής, αλλά η φιλοσοφική του θεώρηση μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι ενέχει ψήγματα ηθικής σχετικιστικής σκέψης όσον αφορά κυρίως τις θέσεις του για τη γλώσσα αλλά και τη σημασία της. Ο Λούντβιχ Βιτγκενστάιν, αν και δεν ανέπτυξε ένα συστηματικό ηθικό σύστημα όπως άλλοι φιλόσοφοι, εντούτοις οι απόψεις του για τη γλώσσα, την ηθική και τη σημασία επηρέασαν βαθιά τη φιλοσοφία του 20ού αιώνα. Ο ηθικός σχετικισμός, όπως εκφράζεται ή μπορεί να συναχθεί από το έργο του, δεν είναι πάντα άμεσα διατυπωμένος, αλλά προκύπτει κυρίως από τις φιλοσοφικές του θέσεις για τη γλώσσα και την υποκειμενικότητα των νοημάτων.

Πιο συγκεκριμένα ο L.Wittgenstein μέσω του φιλοσοφικού του λόγου διατυπώνει τη θέση πως η γλώσσα δημιουργεί και καθορίζει τον όρο κόσμος και των αξιών του χωρίς όμως να υπακούει σε συγκεκριμένες ηθικές αξίες ή κανόνες που να έχουν μια μορφή καθολικής αντικειμενικότητας. Ο φιλοσοφικός λόγος του, καλό είναι να μελετηθεί-διαχωριστεί σε δυο μέρη: Την πρώτη συγγραφική περίοδο και την ύστερη. Όσον αφορά την πρώτη, το εγχειρίδιο που θα χρησιμοποιηθεί στο παρόν πόνημα είναι το "Tractatus" ενώ για την ύστερη οι Φιλοσοφικές Έρευνες. Στην πρώτη συγγραφική του περίοδο, αυτή της τρακταριανής φιλοσοφικής του σκέψης, αν και δεν ασχολείται άμεσα με το θέμα της ηθικής, οι θέσεις του για τη γλώσσα και την υφιστάμενη πραγματικότητα δύνανται να ερμηνευτούν ως απόρριψη της αντικειμενικότητας των κρίσεων με ηθικό περιεχόμενο.

Για τον L.Wittgenstein του Tractatus, η γλώσσα προσδιορίζει τα όρια του κόσμου μας. Με βάση την παραπάνω αίρεση οι ηθικές αξίες δεν ανήκουν στον κόσμο της απτής αντικειμενικής πραγματικότητας αλλά σε έναν άλλο χώρο που είναι αδύνατον να εκφραστεί μέσω καθαρών λογικών προτάσεων.¹⁶⁹ Στο πρώτο έργο του (π.χ. *Tractatus Logico-Philosophicus*), ο Wittgenstein θεωρεί την ηθική εκτός των ορίων της γλώσσας, δεν μπορεί να ειπωθεί, μόνο να δείχθει. Αυτό υποδηλώνει ότι οι ηθικές κρίσεις δεν είναι αντικειμενικά αληθείς ή ψευδείς, αλλά αντανακλούν εσωτερικές, προσωπικές στάσεις ή συναισθήματα. Επομένως συνάδει με μια σχετικιστική αντίληψη της ηθικής. Επίσης, η ηθική για τον πρώτο συγγραφέα L.Wittgenstein έχει έναν υπερβατικό χαρακτήρα και δεν μπορεί να εκφραστεί με λέξεις καθώς ο προτασιακός λόγος δεν μπορεί να εκφράσει τίποτα περισσότερο από την υφιστάμενη εμπειρική πραγματικότητα. Όπως ορθά επισημαίνει και ο Θ.Σακελλαριάδης στο εγχειρίδιό του που φέρει τον τίτλο "Από το Tractatus στις Έρευνες", η ηθική, η αισθητική αλλά και η μεταφυσική είναι αδύνατον να προσεγγιστούν μέσω της γλώσσας. Η ηθική βρίσκεται εκτός της πραγματικότητας γιατί τίποτα δεν μπορεί να την περιγράψει. Οριοθετείται μόνη της αλλά δεν αποτελεί αντικείμενο ουσιαστικής διερεύνησης.¹⁷⁰ Η ηθική επομένως ως υπερβατικό γεγονός προσεγγίζεται μέσω της δείξης και όχι της λεκτικής

¹⁶⁹L.Wittgenstein, *Tractatus*, σσ.128-129.

¹⁷⁰Θ.Σακελλαριάδης, *Από το Tractatus στις Έρευνες*, σσ.46-47.

προσέγγισης όπως επιμελώς επισημαίνεται σε μια εκ των τελευταίων προτάσεων του *Tractatus*.¹⁷¹

Ο όρος της ηθικής στην πρώιμη φιλοσοφική θεώρηση του L.Wittgenstein ενέχει στους κόλπους του τον όρο του θεού, τον όρο του μυστικού αλλά και την προσέγγιση του φιλοσόφου όσον αφορά την έννοια του θανάτου.¹⁷² Μελετώντας το ζήτημα της ηθικής στην πρώιμη συγγραφική περίοδο L.Wittgenstein παρατηρούμε ότι τίθεται σε ένα υπερβατολογικό πλαίσιο και δεν μπορεί να περιγραφεί με διαφορετικό τρόπο παρά μόνο ως μια *α-νοησία* (*nonsense*). Ως ανόητη ορίζεται κάθε ηθική πρόταση για την οποία η εκφορά λόγου κρίνεται αδύνατη. Ο προτασιακός λόγος του ανθρώπου δεν συμβάλλει στην κατανόηση της ηθικής ως υπερβατική αξία αλλά βοηθά ώστε να γίνει γνωστή η θέση κάποιου για το συγκεκριμένο ζήτημα.¹⁷³ Κατά τον L.Wittgenstein, το άτομο προσπαθώντας να κατανοήσει την έννοια του θείου αισθάνεται ότι βρίσκεται σε ένα ηθικό τέλμα. Δεν μπορεί να περιγραφεί το υπέρτατο ον με λέξεις διότι δεν διαθέτει το ανάλογο γλωσσικό πλαίσιο κατανόησης. Η μοναδική λύση είναι να ακολουθήσει μια διαδικασία δείξης, όπως συστήνει ο ίδιος. Ο θεός επομένως στην βιντγκενσταινική σκέψη αποτελεί μέρος της ηθικής και κατανοείται μόνο με τη δείξη. Για τον L.Wittgenstein η λέξη θεός βρίσκεται ανάμεσα στις λέξεις εκείνες που μαθαίνουμε από μικρή ηλικία. Στο *Tractatus* ο θεός ως έννοια είναι άγνωστη στον άνθρωπο διότι όπως επισημαίνεται στο στίχο 6.432 "Ο θεός δεν αποκαλύπτεται μέσα στον κόσμο" και γι' αυτό τον λόγο "το πώς είναι ο κόσμος είναι εντελώς αδιάφορο για το ανώτερο".¹⁷⁴

Η συμφιλίωση του L.Wittgenstein με τον θεό, αν και έχει χαρακτηριστεί από πολλούς μελετητές λανθασμένα ως άτομο μη ευσεβές, δεν έχει στόχο την επιστροφή του φιλοσόφου στις αρχές της καθολικής θρησκείας αλλά στην ουσία πρόκειται για μια κατάσταση ηθικής σοβαρότητας που τον έθετε απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό και τις αξίες του.¹⁷⁵ Όσον αφορά τον θάνατο ο Βιεννέζος στοχαστής τον αντιμετωπίζει ως ένα ανθρώπινο συμβάν που χρησιμοποιείται ως αντίδοτο στον φόβο του συγκεκριμένου γεγονότος, άποψη με την οποία ο ίδιος είναι πλήρως εξοικειωμένος και συμφιλωμένος. Για αυτόν έχει σημασία να διάγει έναν ευτυχισμένο βίο. Ο κόσμος ως ολότητα, η

¹⁷¹L.Wittgenstein, *Tractatus*, σ.131

¹⁷² Στην ιστορία της φιλοσοφίας παρατηρούνται διάφορα φιλοσοφικά ρεύματα όπου προσεγγίζουν το ζήτημα της ηθικής με έναν διαφορετικό τρόπο. Ο ωφελιμισμός προτάσει τον σεβασμό για τα ανθρώπινα ενδιαφέροντα και την επίτευξη των ωφελιμιστικών στόχων του ατόμου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την έλλειψη σεβασμού σε μια καθολική έννοια και την επικράτηση της ανθεκτικότητας. Αντίθετα, για τον Καντ η ηθική πράξη είναι μια ενέργεια που πηγάζει από την αίσθηση του καθήκοντος και όχι από το συναίσθημα ή το κίνητρο κέρδους. Για τον Καντ το κίνητρο μιας πράξης είναι σημαντικότερο από τη ίδια την πράξη του ανθρώπου. Θα πρέπει πρώτα να εξετάσουμε την πρόθεσή του. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε R.F. Atkinson, *Εισαγωγή στην ηθική φιλοσοφία*, σ.114.

¹⁷³V.J. Krebs, "On the Ethical Point of Wittgenstein", σσ.344-374 και ιδιαίτερα βλέπε σ.350

¹⁷⁴L.Wittgenstein, *Tractatus*, σ.130

κ' L.Wittgenstein, *Διαλέξεις για τη θρησκευτική πίστη*, μτφ. Β. Αθανασόπουλος, Αθήνα, εκδ. Αστρολάβος-Ευθύνη, 1993, σ.15.

¹⁷⁵R. Monk, *L. Wittgenstein, Το χρέος μιας μεγαλοφυΐας*, σ.585.

ευτυχία ,η ζωή και ο θάνατος στο πρώιμο έργο του φιλοσόφου βρίσκονται στη σφαίρα του μυστικού στοιχείου.¹⁷⁶

Συμπερασματικά, η βιτγκενσταϊνική ηθική όπως αυτή παρουσιάζεται στο *Tractatus* και στις Διαλέξεις περί Ηθικής θέτει στο επίκεντρο τον άνθρωπο και τις ανάγκες του. Ίσως για τον παραπάνω λόγο επειδή δηλαδή το αντικείμενο μελέτης είναι ο άνθρωπος και οι ανάγκες αυτού που μετεξελίσσονται, δεν θα μπορούσε ο φιλοσοφικός στοχασμός του L.Wittgenstein να παραμείνει στατικός σε συγκεκριμένες βασικές αρχές και ίσως πάλι για τον προαναφερθέν λόγο η σκέψη του να ενέχει μια μορφή ηθικού σχετικισμού.

Όσον αφορά τις *Φιλοσοφικές Έρευνες* έργο της ύστερης εργογραφίας του L.Wittgenstein αξίζει να σημειωθούν τα παρακάτω: Στο εγχειρίδιο αυτό της ύστερης εργογραφίας του δεν αναπτύσσει έναν σαφή και ηθικό σχετικισμό, αλλά προσεγγίζει την ηθική μέσω της γλώσσας και της πρακτικής με έναν τρόπο που συνδέεται άμεσα με την έννοια του ηθικού σχετικισμού, αν και ο παραπάνω σχετικισμός δεν έχει την μορφή που συναντάμε σε διάφορες φιλοσοφικές σχολές και θεωρίες αλλά στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο η έννοια της ηθικής συνδέεται με το γλωσσικό και το υφιστάμενο κοινωνικό πλαίσιο. Πιο συγκεκριμένα, ο L.Wittgenstein στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* υποστηρίζει πως η γλώσσα αλλά και οι έννοιες που χρησιμοποιούμε δεν έχουν ένα απόλυτα σταθερό νόημα άρα και έναν απόλυτο σταθερό τρόπο χρήσης αλλά αντίθετα αυτό το νόημα διαμορφώνεται από τις κοινές πρακτικές και τους κανόνες χρήσης της γλώσσας εντός του κοινωνικού γίνεσθαι. Η ηθική επομένως ως μέρος των γλωσσικών παιγνίων δεν είναι ανεξάρτητη από την κοινωνική ζωή των όντων. Η χρήση όρων με ηθικό περιεχόμενο, όπως καλό-κακό και δίκαιο αποτελούν προϊόν συμφωνίας τουλάχιστον δύο ατόμων, οι οποίες χρησιμοποιούνται σε όλες τις πτυχές του καθημερινού τους βίου.¹⁷⁷ Στο ύστερο έργο του (*Φιλοσοφικές Έρευνες*), ο φιλόσοφος εισάγει την έννοια των "γλωσσικών παιγνίων" και των μορφών ζωής. Η ηθική δεν είναι καθολική, αλλά εντάσσεται σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό και γλωσσικό πλαίσιο. Αυτό είναι σαφώς σχετικιστικό: το ηθικό νόημα εξαρτάται από τη χρήση της γλώσσας σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ζωής. Δεν υπάρχει "μία" αντικειμενική ηθική. Κάθε κοινότητα έχει τις δικές της γλωσσικές συμβάσεις και, κατ' επέκταση, τα δικά της ηθικά νοήματα.¹⁷⁸

Στην ύστερη εργογραφία του L.Wittgenstein η ηθική και η θρησκεία ως μέρος αυτής, εκλαμβάνονται ως μία μορφή ζωής σε συνάρτηση με την χρήση των γλωσσικών παιγνίων. Τα γλωσσικά παίγνια θεμελιώνουν στη γλώσσα σε ένα φυσικό πλαίσιο που είναι η καθημερινότητα του όντος και καθορίζονται από τους γλωσσικούς κανόνες τους οποίους επιβάλλει η ίδια η γλώσσα. Η ηθική, η θρησκευτική πίστη και η γλώσσα συνδέονται μέσω των γλωσσικών παιγνίων. Έτσι η θρησκευτική γλώσσα θα πρέπει να κατανοείται ως μέρος της θρησκευτικής πίστης και συνάμα της ηθικής, όπου το

¹⁷⁶P.John, 'Wittgenstein's Wonderfullife', σσ.495-510 και ιδιαιτέρως βλέπεσ.503.

¹⁷⁷L.Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ.225.

¹⁷⁸B. A. Worthington, "Ethics and the Limits of Language in Wittgenstein's *Tractatus*", σσ. 481-496 και ιδιαιτέρως βλέπεσ. 482-483.

θρησκευτικό γλωσσικό πλαίσιο θα εκλαμβάνεται ως ένα είδος μύησης του ανθρώπου σε μια ηθική-θρησκευτική τελετουργία. Για παράδειγμα ένας χριστιανός δεν μπορεί να κατανοήσει την πίστη ενός μουσουλμάνου αφού ο ίδιος δεν κατέχει τον κώδικα επικοινωνίας που θα επιτρέψει την μύηση του στη θρησκεία αυτή.¹⁷⁹

Ο Βιεννέζος στοχαστής εισάγει στις Φιλοσοφικές έρευνες μια γλώσσα η οποία είναι συνυφασμένη με τα γλωσσικά παίγνια και λειτουργεί κυρίως με βάση την κανονιστικότητα των γλωσσικών παιγνίων. Η χρήση των παιγνίων που περιγράφουν ένα ηθικό φαινόμενο δεν μπορεί ούτε να επιβεβαιωθεί αλλά και ούτε να διαψευσθεί. Πρόκειται για μία συνθήκη όπου μία λέξη μετατρέπεται σε ένα θρησκευτικό σύμβολο με ηθική ποιότητα. Εξάλλου δεν πρέπει να λησμονούμε και το γεγονός πως η βιτγκενσταϊνική φιλοσοφία «είναι μια μέθοδος θεραπείας της διάνοιας από την ασθένεια, που ονομάζεται φιλοσοφία». Με άλλα λόγια η φιλοσοφία του Wittgenstein δεν έχει στόχο την εξεύρεση λύσεων στα λεγόμενα «φιλοσοφικά προβλήματα» αλλά, στοχεύει στην περιγραφή τους.¹⁸⁰ Επισημαίνεται επίσης πως η φιλοσοφική θεώρηση του Βιεννέζου φιλοσόφου δεν αποβλέπει στην παγίωση κάποιας επιστημονικής μεθόδου, αλλά αντίθετα έχει θεραπευτικό χαρακτήρα και είναι κυρίως περιγραφική. Επιπλέον, η θέση της ηθικής μέσα στο φιλοσοφικό στοχασμό άρχισε να ολισθαίνει και να έχει έναν προβληματικό χαρακτήρα από τη στιγμή που έθεσε ως σκοπό της την επίλυση ηθικών προβλημάτων και την αναίρεση ηθικών θεωριών.¹⁸¹

Μεγάλη επίδραση όσον αφορά την διαμόρφωση των γλωσσικών παιγνίων άσκησε στον L.Wittgenstein ο Αυγουστίνος. Ο L.Wittgenstein υιοθέτησε τις προ-θεωρητικές και προ-φιλοσοφικές εικόνες του γλωσσικού κώδικα και δανείστηκε την αρχή του καταδεικτικού ορισμού ως εξηγητικό θεμέλιο της γλώσσας, σύμφωνα με την οποία η γλώσσα της σκέψης αποτελεί μέρος της καθομιλουμένης.¹⁸² Ο ηθικός σχετικισμός του L.Wittgenstein μπορεί να θεωρηθεί μέρος της γενικότερης θέσης του φιλοσόφου για την γλώσσα και την σημασία της. Η ηθική κατά τον ίδιο, δεν είναι κάτι το αντικειμενικό, ούτε κάτι που μπορεί να αποδειχθεί μέσω της λογικής και της επιστημονικής επιχειρηματολογίας αλλά αποτελεί μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας. Στις Φιλοσοφικές έρευνες, η έννοια του νοήματος συνδέεται με την πράξη, επομένως ο ηθικός λόγος δεν είναι απομονωμένος από τις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες αλλά και τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Η ηθική πρέπει κατά τον L.Wittgenstein των ερευνών να ερμηνεύεται με βάση την υφιστάμενη κοινωνική και γλωσσική πραγματικότητα.

Η φράση "following the rules" που χρησιμοποιείται στις Φιλοσοφικές Έρευνες του L.Wittgenstein, εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οι κανόνες δεν είναι απλώς κάτι αυστηρά καθορισμένο, αλλά εξαρτώνται από τις κοινές πρακτικές και συμφωνίες των ανθρώπων. Ο L.Wittgenstein των ερευνών υποστηρίζει πως η σημασία των λέξεων και

¹⁷⁹M.N.Θεοδοσίου, "Οι απόψεις του L.Wittgenstein για τη θρησκευτική πίστη" σσ.39-84.

¹⁸⁰ L. Wittgenstein, *Αφορισμοί και Εξομολογήσεις*, σ. 16.

¹⁸¹B. Κιντή, *Kuhn & Wittgenstein*, σ. 153.

¹⁸²L.Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, σ.22

η κατανόηση των κανόνων καθορίζονται μέσα από τη χρήση τους στη γλώσσα και στις πρακτικές αυτής. Έτσι ακολουθώντας τους κανόνες σημαίνει ουσιαστικά συμμετοχή σε μία κοινή πρακτική ή συμφωνία που καθορίζει τη χρήση της γλώσσας και των εννοιών. Ο L.Wittgenstein με την παραπάνω προσέγγιση θέλησε να αναλύσει τις δυνατότητες και τα όρια της γλώσσας αποφεύγοντας αυστηρές θεωρητικές ερμηνευτικές μεθόδους.¹⁸³

Ο Wittgenstein δεν επιχειρεί να θεμελιώσει έναν ηθικό κανόνα που ισχύει για όλους. Η στάση του είναι αντιθεμελιωτική – δηλαδή, απορρίπτει την ιδέα ότι μπορεί να υπάρξει ένα λογικά θεμελιωμένο ηθικό σύστημα. Αυτή η θέση πλησιάζει τον ηθικό σχετικισμό, εφόσον η ηθική δεν έχει σταθερή, αντικειμενική βάση. Παρά την αντιθεμελιωτική του στάση, ο Wittgenstein θεωρεί την ηθική βαθιά προσωπική και υπαρξιακή υπόθεση. Αναφέρεται συχνά σε μια "αίσθηση του μυστηρίου του κόσμου" (dasMystische). Αν και αυτή η προσέγγιση δεν ενέχει μια σχετικιστική ιδέα με τη στενή έννοια του όρου, ενισχύει την ιδέα ότι η ηθική είναι μη-κανονιστική και δεν προσφέρεται για ορθολογικό καθορισμό. Έτσι ο Βιεννέζος στοχαστής δεν θεωρείται ηθικός σχετικιστής με την κλασική έννοια, αλλά πολλές από τις φιλοσοφικές του θέσεις οδηγούν σε μια σχετικιστική ή μη-αντικειμενική αντίληψη της ηθικής. Ειδικότερα στον φιλοσοφικό του λόγο η ηθική δεν θεμελιώνεται λογικά. Ακόμη η σημασία της ηθικής εξαρτάται από τη χρήση της στη ζωή του όντος και επίσης οι ηθικές αξίες είναι στενά συνδεδεμένες με την πολιτισμική και γλωσσική κοινότητα του ατόμου.

Η φιλοσοφική σκέψη του L.Wittgenstein εξελίσσεται συνεχώς αναφορικά με το ζήτημα της ηθικής. Στην πρώιμη συγγραφική περίοδο του *Tractatus* η ηθική εντάσσεται στο χώρο του άρητου. Δεν μπορούμε να πούμε τίποτα μέσω του προτασιακού λόγου παρά μόνο να την προσεγγίσουμε μέσω της δείξης.¹⁸⁴ Στην ύστερη εργογραφία των ερευνών η ηθική προσεγγίζεται από τον L.Wittgenstein ως μια έννοια που περιγράφεται μέσω του γλωσσικού κώδικα χρησιμοποιώντας ως μεθοδολογικό εργαλείο τα γλωσσικά παίγνια.¹⁸⁵ Η φιλοσοφική σκέψη του Ludwig Wittgenstein εξελίσσεται ανάμεσα στο πρώιμο και το ύστερο έργο του, σε τέτοιο σημείο που πολλοί μελετητές μιλούν για δύο (ή και περισσότερους) «Wittgenstein» — τον πρώιμο και τον ύστερο. Η εξέλιξη αυτή δεν είναι απλώς μια αλλαγή θεμάτων, αλλά μια ριζική μεταστροφή στον τρόπο που κατανοεί τη γλώσσα, τη σκέψη, τη φιλοσοφία και την ίδια την έννοια του νοήματος.

¹⁸³L.Wittgenstein, Φιλοσοφικές Έρευνες, σ.225

¹⁸⁴ Οι προτάσεις, κατά τον Wittgenstein, χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: α) σε αυτές που στερούνται νοήματος (sinnlos), δηλαδή σε αυτές που δεν μπορεί να καταστεί δυνατή η κατανόηση του νοήματός τους. Πρόκειται για προτάσεις οι οποίες αν τροποποιηθούν και αποκτήσουν το πρόσημο της αληθείας θα γίνουν κατανοήσιμες και θα έχουν την ιδιότητα της λεχθείσας φράσης, της φράσης που μπορεί να ειπωθεί. β) Σε αυτές που χαρακτηρίζονται ως α-νόητες (unsinnig). Αυτές οι προτάσεις δεν μπορούν να ειπωθούν. Μπορούμε μόνο να τις προσεγγίσουμε με τη δείξη. Έτσι και ο ηθικός σχετικισμός του φιλοσόφου αποτελεί απότοκο της παραπάνω θέσης. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε L. Wittgenstein, *Περί Ηθικής*, σ. 65.

¹⁸⁵L.Wittgenstein, *Tractatus*, σ.128 & L.Wittgenstein, Φιλοσοφικές Έρευνες, σ.225.

Βασικές θέσεις της πρώιμης σκέψης του και κυρίως της τρακταριανής φιλοσοφίας αποτελούν οι κάτωθι:

- Η γλώσσα απεικονίζει την πραγματικότητα: Η γλώσσα λειτουργεί μέσω λογικών μορφών που απεικονίζουν γεγονότα του κόσμου.
- Η δομή της γλώσσας αντανακλά τη δομή του κόσμου: Οι προτάσεις έχουν νόημα όταν μπορούν να «εικονίσουν» καταστάσεις πραγμάτων.
- Το νόημα είναι αναπαράσταση (εικονιστική θεωρία του νοήματος): Μια πρόταση έχει νόημα μόνο αν μπορεί να περιγράψει ένα πιθανό γεγονός στον κόσμο.
- Η ηθική, η αισθητική, το θείο, είναι το «απείρως υψηλότερο», αλλά δεν μπορεί να ειπωθεί: Αυτά δεν μπορούν να εκφραστούν λογικά, μόνο να «δειχθούν». Η δειξή για τον Βιεννέζο στοχαστή αποτελεί μέθοδος γνώσεως.
- Σκοπός της βιτγκενσταϊνικής φιλοσοφίας είναι να καθαρήσει τη σκέψη από λογικά λάθη και ψευδαισθήσεις-ψευτοδιλήμματα .

Αντιθέτως στην ύστερη εργογραφία του και κυρίως στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* η σκέψη του στοχαστή λαμβάνει διαφορετικές προσλαμβάνουσες. Κάποιες από αυτές περιγράφονται παρακάτω:

- Η γλώσσα είναι ένα σύνολο "γλωσσικών παιγνίων": Η χρήση της γλώσσας είναι ποικιλόμορφη και εξαρτάται από το πλαίσιο και την πράξη.
- Το νόημα είναι χρήση: Δεν υπάρχει ένα σταθερό, εσωτερικό «νόημα» των λέξεων· το νόημα καθορίζεται από τον τρόπο που χρησιμοποιούμε τις λέξεις στην καθημερινή ζωή .Αποτελεί στην ουσία ένα προϊόν συμφωνίας μεταξύ δύο τουλάχιστον ατόμων.
- "Μορφές ζωής" (forms of life): Οι γλωσσικές μας πρακτικές ριζώνονται στον τρόπο που ζούμε στην κοινωνία, στην κουλτούρα, στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των όντων.
- Η φιλοσοφία δεν είναι θεωρία, αλλά θεραπεία: Ο ρόλος της φιλοσοφίας είναι να διαλύει τα νοηματικά προβλήματα, που γεννιούνται από παρεξηγήσεις και τις παρερμηνείες γύρω από τον γλωσσικό κώδικα.

Ο L.Wittgenstein αποδέχεται εν μέρει τον ηθικό σχετικισμό αφού δεν θέτει στην ηθική ως έννοια σαφή όρια και πλαίσια.Ο L.Wittgenstein των Έρευνών αναγνωρίζει τη γλώσσα ως βασικό στοιχείο διαμόρφωσης των ηθικών αξιών. Η ηθική δεν είναι ένα σύνολο κανόνων αλλά ένα σύνολο κοινωνικών πρακτικών.Τέλος για τον Βιεννέζο στοχαστή, οι ηθικές αξίες είναι σχετικές και αυτό είναι απότοκο της χρήσης της γλώσσας που χρησιμοποιείται ως ένα στοιχείο ευμετάβλητο ανάλογα κάθε φορά με το ζήτημα που καλείται να πραγματευτεί. Ο ηθικός σχετικισμός του Wittgenstein, που συνέδεσε άρρηκτα την ηθική με τον πολιτισμό,

αμφισβητήθηκε σε έντονο βαθμό από κάποιους ερευνητές. Ο Θ. Ν. Πελεgrίνης, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι σε όλο ιστορικά το πέρας των διαφόρων πολιτισμών, έχουμε τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε «κάποιες ηθικές αξίες καθολικής εμβέλειας, όπως ο σεβασμός και η προστασία της ανθρώπινης ζωής, οι οποίες διέπουν την ηθική συμπεριφορά των φυσιολογικών ανθρώπων κάθε μορφής πολιτισμού».¹⁸⁶

14.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η επιδίωξη να αναδείξει τη βαθιά και ριζική μεταστροφή της φιλοσοφικής σκέψης του LudwigWittgenstein από την πρώιμη περίοδο του *TractatusLogico-Philosophicus* προς την ώριμη φιλοσοφική του περίοδο αυτή των *Φιλοσοφικών Ερευνών* και των μεταγενέστερων κειμένων του, με έμφαση στη σημασία που αποκτά η γλώσσα της καθημερινής ζωής και ο προτασιακός λόγος. Η ανάλυση κατέδειξε ότι η εν λόγω μετατόπιση δεν συνιστά απλώς αναθεώρηση επιμέρους θεωρητικών θέσεων, αλλά έναν συνολικό αναπροσανατολισμό της φιλοσοφικής μεθόδου, του τρόπου κατανόησης της γλώσσας και, τελικά, της ίδιας της φιλοσοφίας.

Στο πρώιμο έργο του, ο Wittgenstein αναζητά να χαράξει τα λογικά όρια της γλώσσας και της σκέψης, θεμελιώνοντας το νόημα στη δυνατότητα λογικής απεικόνισης του κόσμου. Η φιλοσοφία, υπό αυτό το πρίσμα, έχει κατεξοχήν οριοθετικό χαρακτήρα: διαχωρίζει αυτό που λέγεται από το άρρητο. Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή, παρά τη συστηματικότητά της, αποδεικνύεται ανεπαρκής για να συλλάβει την πολυμορφία και τη λειτουργική ποικιλία της γλώσσας της καθημερινής ζωής.

Στο *Tractatus*, ο Wittgenstein διαμορφώνει ένα αυστηρό λογικό πλαίσιο, εντός του οποίου η γλώσσα νοείται ως σύστημα αναπαράστασης της πραγματικότητας. Ο κόσμος ορίζεται ως το σύνολο των γεγονότων, και οι προτάσεις αποκτούν νόημα στο μέτρο που μπορούν να απεικονίσουν λογικά δυνατές καταστάσεις πραγμάτων. Η φιλοσοφία, σε αυτό το πλαίσιο, δεν αποσκοπεί στη διατύπωση θεωριών για τον κόσμο, αλλά στη ανάλυση της λογικής μορφής της γλώσσας και στον καθορισμό των ορίων του νοήματος. Ό,τι δεν μπορεί να εκφραστεί με σαφή και λογικά δομημένο τρόπο —όπως η ηθική, η αισθητική και η θρησκεία— τοποθετείται εκτός του πεδίου του λεγόμενου και εντάσσεται στη σφαίρα του δεικνυόμενου.

Ωστόσο, όπως ανέδειξε η μελέτη, αυτή η αυστηρά φορμαλιστική σύλληψη της γλώσσας εμφανίζει σημαντικούς περιορισμούς. Παρά τη θεωρητική της αρτιότητα, αδυνατεί να αποδώσει την ποικιλία, τη λειτουργική ευελιξία και την πρακτική πολυπλοκότητα της γλώσσας όπως αυτή χρησιμοποιείται στην καθημερινή ζωή. Η έμφαση στις δηλωτικές προτάσεις που απεικονίζουν γεγονότα αφήνει εκτός ανάλυσης ένα ευρύ φάσμα

¹⁸⁶Θ.Ν.Πελεgrίνης, *Η θεμελίωση του ηθικού βίου*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1986,σ.63.

γλωσσικών εκφράσεων —εντολές, ερωτήσεις, ευχές, εκφράσεις συναισθημάτων, τελετουργικές και κοινωνικές χρήσεις— οι οποίες, παρότι δεν λειτουργούν αναπαραστατικά, είναι απολύτως νοηματικές και ουσιώδεις για την ανθρώπινη επικοινωνία.

Η αναγνώριση αυτής της αδυναμίας οδηγεί τον Wittgenstein σε μια ριζική επανατοποθέτηση, η οποία αποτυπώνεται με συστηματικό τρόπο στις Φιλοσοφικές Έρευνες. Εδώ, η γλώσσα παύει να αντιμετωπίζεται ως καθρέφτης της πραγματικότητας και προσεγγίζεται ως ανθρώπινη δραστηριότητα, ως μορφή πράξης ενταγμένη σε συγκεκριμένα κοινωνικά, ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια. Η θεμελιώδης θέση ότι το νόημα μιας λέξης καθορίζεται από τη χρήση της μέσα στη γλώσσα σηματοδοτεί την εγκατάλειψη κάθε ουσιοκρατικής αντίληψης του νοήματος και την απομάκρυνση από την αναζήτηση μιας ιδανικής, καθολικής γλωσσικής δομής.

Κεντρικό ρόλο σε αυτή τη νέα φιλοσοφική προοπτική διαδραματίζει η έννοια των γλωσσικών παιχνιδιών. Τα γλωσσικά παιχνίδια δεν αποτελούν απλώς μεταφορικές εικόνες, αλλά περιγραφές των ποικίλων τρόπων με τους οποίους η γλώσσα λειτουργεί στην πράξη. Κάθε γλωσσικό παιχνίδι χαρακτηρίζεται από τους δικούς του κανόνες, σκοπούς και μορφές κανονικότητας, οι οποίοι δεν εδράζονται στη λογική αναγκαιότητα, αλλά στη σταθερότητα της κοινωνικής πρακτικής. Η κατανόηση μιας πρότασης δεν προϋποθέτει την αναγωγή της σε στοιχειώδεις λογικές μορφές, αλλά την εξοικείωση με το πλαίσιο χρήσης της.

Έτσι, ο προτασιακός καθημερινός λόγος αποκτά κεντρική φιλοσοφική σημασία. Αντί να θεωρείται ατελής ή φιλοσοφικά κατώτερος σε σχέση με τη λογική ή επιστημονική γλώσσα, αναδεικνύεται ως το κατεξοχήν πεδίο όπου εκδηλώνεται η λειτουργία του νοήματος. Η καθημερινή χρήση της γλώσσας αποκαλύπτει ότι η κατανόηση δεν είναι μια καθαρά γνωστική ή εσωτερική διαδικασία, αλλά μια πρακτική ικανότητα που καλλιεργείται μέσω της συμμετοχής σε κοινές μορφές ζωής. Η γλώσσα δεν είναι αφηρημένο σύστημα συμβόλων, αλλά εργαλείο ενσώματο, κοινωνικό και ιστορικά προσδιορισμένο. Η θεμελιώδης θέση ότι «το νόημα μιας λέξης είναι η χρήση της μέσα στη γλώσσα» απορρίπτει κάθε ουσιοκρατική θεωρία του νοήματος και αναδεικνύει τη γλώσσα ως μορφή ανθρώπινης δραστηριότητας. Στα μεταγενέστερα έργα του, και κυρίως στις Φιλοσοφικές Έρευνες, ο Wittgenstein απομακρύνεται από την ιδέα της γλώσσας ως στατικού συστήματος που απεικονίζει την πραγματικότητα. Αντί αυτής, εισάγει μια δυναμική αντίληψη της γλώσσας ως πρακτικής δραστηριότητας.

Το νόημα μιας λέξης δεν είναι κάτι σταθερό ή εσωτερικό, αλλά καθορίζεται από τη χρήση της μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια. Η γλώσσα αποτελείται από πολλαπλά «γλωσσικά παιχνίδια», τα οποία εντάσσονται σε ευρύτερες «μορφές ζωής». Δεν υπάρχει μία ενιαία ουσία της γλώσσας, αλλά μια ποικιλία πρακτικών που συνδέονται μεταξύ τους με οικογενειακές ομοιότητες. Καθοριστική είναι, στο σημείο αυτό, η έννοια της μορφής ζωής, η οποία λειτουργεί ως το υπόβαθρο όλων των γλωσσικών παιχνιδιών. Οι μορφές ζωής δεν συνιστούν θεωρητικές κατασκευές, αλλά το σύνολο των κοινών πρακτικών, συνηθειών και τρόπων δράσης που καθιστούν δυνατή την κατανόηση. Η

γλώσσα προϋποθέτει μια προ-γλωσσική συμφωνία στον τρόπο του να ζούμε και να δρούμε, και όχι μια ρητή συμφωνία σε ορισμούς ή αφηρημένους κανόνες. Υπό αυτή την έννοια, το νόημα δεν θεμελιώνεται σε εσωτερικές αναπαραστάσεις, αλλά στη δημόσια και κοινωνικά ρυθμισμένη χρήση της γλώσσας. Η έννοια των γλωσσικών παιχνιδιών επιτρέπει την κατανόηση της γλωσσικής σημασίας ως ενταγμένης σε συγκεκριμένα πλαίσια πράξης, κανόνων και κοινωνικών πρακτικών, ενώ η έννοια της μορφής ζωής λειτουργεί ως το προϋποτιθέμενο υπόβαθρο κάθε δυνατότητας κατανόησης.

Το επιχείρημα κατά της ιδιωτικής γλώσσας ενισχύει περαιτέρω αυτή την αντίληψη. Ο Wittgenstein δείχνει ότι η έννοια του κανόνα και, κατ' επέκταση, η ίδια η δυνατότητα νοήματος προϋποθέτουν δημόσια κριτήρια ορθής και εσφαλμένης χρήσης. Μια γλώσσα της οποίας οι σημασίες θα ήταν δυνατές, μόνο σε ένα μεμονωμένο υποκείμενο δεν μπορεί να συγκροτηθεί ως γλώσσα με την αυστηρή έννοια του όρου. Οι εσωτερικές εμπειρίες, όπως ο πόνος ή τα συναισθήματα, δεν αμφισβητούνται ως βιώματα, αλλά η γλωσσική τους άρθρωση είναι δυνατή μόνο εντός ενός κοινού πλαισίου πρακτικών και κανόνων.

Η μετατόπιση αυτή έχει σημαντικές συνέπειες για τη γνωσιοθεωρία, όπως αναδεικνύεται στο έργο Περί Βεβαιότητας. Εδώ, η γνώση δεν νοείται ως εσωτερική νοητική κατάσταση που θεμελιώνεται σε αποδείξεις ή απόλυτες βεβαιότητες, αλλά ως πρακτική λειτουργία ενταγμένη σε συγκεκριμένο πλαίσιο χρήσης. Οι λεγόμενες «προτάσεις» δεν αποτελούν αντικείμενα γνώσης με την παραδοσιακή έννοια, αλλά προ-θεωρητικές βεβαιότητες που συγκροτούν το υπόβαθρο κάθε αμφισβήτησης και κάθε γνωστικής δραστηριότητας. Η γνώση, επομένως, δεν στηρίζεται σε ακλόνητα θεμέλια, αλλά σε μορφές πρακτικής εμπιστοσύνης που ενσωματώνονται στη δράση.

Ανάλογη είναι και η προσέγγιση του Wittgenstein στην ηθική και τη θρησκεία. Οι ηθικές και θρησκευτικές εκφράσεις δεν αντιμετωπίζονται ως περιγραφικές προτάσεις που αποδίδουν γεγονότα ή υπερφυσικές οντότητες, αλλά ως στοιχεία συγκεκριμένων μορφών ζωής. Η ηθική δεν θεμελιώνεται σε καθολικές αρχές, αλλά εκφράζεται μέσα από πρακτικές, στάσεις και τρόπους αξιολόγησης που ενσωματώνονται στην καθημερινή ζωή. Η θρησκευτική πίστη, αντίστοιχα, δεν αποτελεί θεωρητική εξήγηση του κόσμου, αλλά έναν ιδιαίτερο τρόπο νοηματοδότησης της ανθρώπινης ύπαρξης.

Η προσέγγιση αυτή συχνά ερμηνεύεται ως μορφή σχετικισμού. Ωστόσο, η παρούσα ανάλυση έδειξε ότι ο Wittgenstein δεν υποστηρίζει την ισοδυναμία όλων των πρακτικών ούτε την αδυναμία κριτικής. Αντίθετα, υπογραμμίζει ότι η κριτική δεν μπορεί να ασκηθεί έξω από κάθε πλαίσιο, αλλά πραγματοποιείται πάντοτε εντός συγκεκριμένων μορφών ζωής. Η απουσία απόλυτων θεμελίων δεν συνεπάγεται την κατάργηση της ηθικής, αλλά την αναγνώριση της ανθρώπινης και ιστορικής της διάστασης.

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται κεντρικές όψεις της φιλοσοφίας του Ludwig Wittgenstein, εστιάζοντας στην προσέγγισή του απέναντι στην ηθική και τη θρησκεία, καθώς και στις ερμηνευτικές συνέπειες αυτής της προσέγγισης. Η ανάλυση

κινείται στο πλαίσιο της ύστερης φιλοσοφίας του Wittgenstein, όπου κυρίαρχες έννοιες αποτελούν τα «γλωσσικά παιχνίδια» και οι «μορφές ζωής». Μέσα από αυτές, ο φιλόσοφος επιχειρεί να αποδομήσει παραδοσιακές μεταφυσικές αντιλήψεις και να επαναπροσδιορίσει το νόημα της ηθικής και της θρησκευτικής πίστης.

Όπως σημειώνεται η προσέγγιση του Wittgenstein όσον αφορά την ηθική και τη θρησκεία είναι ανάλογη με τη γενικότερη φιλοσοφική του στάση απέναντι στη γλώσσα. Οι ηθικές και θρησκευτικές εκφράσεις δεν νοούνται ως περιγραφικές προτάσεις που αναφέρονται σε γεγονότα του κόσμου ή σε υπερφυσικές πραγματικότητες. Αυτή η θέση συνιστά ρήξη με την παραδοσιακή φιλοσοφική τάση όπου η ηθική αντιμετωπίζεται ως σύνολο αληθών ή ψευδών προτάσεων και η θρησκεία ως γνωσιολογική θεωρία για την πραγματικότητα. Αντίθετα, ο Wittgenstein τονίζει ότι τέτοιες εκφράσεις ανήκουν σε συγκεκριμένα «γλωσσικά παιχνίδια» και αντλούν το νόημά τους από τη χρήση τους μέσα σε ορισμένες μορφές ζωής.

Η έννοια της «μορφής ζωής» είναι καθοριστική για την κατανόηση αυτής της θέσης. Οι μορφές ζωής περιλαμβάνουν τα σύνολα πρακτικών, εθίμων, τρόπων συμπεριφοράς και αξιολόγησης που συγκροτούν την ανθρώπινη εμπειρία. Η γλώσσα δεν λειτουργεί ανεξάρτητα από αυτές τις πρακτικές, αλλά ενσωματώνεται σε αυτές. Έτσι, οι ηθικές κρίσεις δεν αποσκοπούν στην περιγραφή αντικειμενικών ηθικών γεγονότων, αλλά εκφράζουν τρόπους ζωής, στάσεις και προσανατολισμούς που έχουν νόημα μόνο εντός ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού και κοινωνικού πλαισίου.

Στο ίδιο πνεύμα, επισημαίνεται ότι η ηθική, κατά τον Wittgenstein, δεν θεμελιώνεται σε καθολικές, αφηρημένες αρχές. Αυτή η θέση αντιτίθεται τόσο στον ηθικό ορθολογισμό όσο και σε συστήματα ηθικής που επιδιώκουν να συναγάγουν κανόνες με απόλυτη ισχύ. Για τον Wittgenstein, η ηθική εκφράζεται πρωτίστως μέσα από πρακτικές της καθημερινής ζωής: μέσα από τον τρόπο που οι άνθρωποι αντιδρούν, αξιολογούν, εγκρίνουν ή αποδοκιμάζουν. Οι ηθικές έννοιες αποκτούν νόημα μέσα από τη χρήση τους σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα και όχι μέσω θεωρητικής θεμελίωσης.

Αντίστοιχα, η θρησκευτική πίστη δεν παρουσιάζεται ως θεωρητική εξήγηση του κόσμου. Ο Wittgenstein απορρίπτει την ιδέα ότι οι θρησκευτικές προτάσεις λειτουργούν ως επιστημονικές υποθέσεις ή μεταφυσικές θεωρίες. Αντίθετα, η θρησκεία συνιστά έναν ιδιαίτερο τρόπο νοηματοδότησης της ανθρώπινης ύπαρξης. Η πίστη δεν αφορά τη διατύπωση ισχυρισμών για υπερφυσικές οντότητες, αλλά έναν τρόπο ζωής που διαμορφώνει τη στάση του ανθρώπου απέναντι στον κόσμο, στον πόνο, στον θάνατο και στο νόημα της ζωής. Η θρησκευτική γλώσσα λειτουργεί εκφραστικά και κανονιστικά, όχι περιγραφικά.

Αν και η ηθική καθώς και η θρησκεία ερμηνεύονται ως εξαρτημένες από συγκεκριμένες μορφές ζωής, φαίνεται να προκύπτει το συμπέρασμα ότι όλες οι πρακτικές είναι ισοδύναμες και ότι δεν υπάρχει δυνατότητα κριτικής μεταξύ διαφορετικών ηθικών ή θρησκευτικών πλαισίων. Ωστόσο, ο Wittgenstein δεν προτείνει την ισοδυναμία όλων των πρακτικών ούτε αρνείται τη δυνατότητα κριτικής. Αντιθέτως, επισημαίνει ότι η

κριτική δεν μπορεί να ασκηθεί από μια ουδέτερη, έξωθεν θέση. Κάθε μορφή κριτικής προϋποθέτει ένα πλαίσιο νοηματοδότησης, δηλαδή μια μορφή ζωής. Αυτό δεν σημαίνει ότι η κριτική καθίσταται αδύνατη, αλλά ότι είναι πάντοτε εσωτερική και ενσωματωμένη σε συγκεκριμένες πρακτικές και αξίες.

Τέλος, ο Βιεννέζος φιλόσοφος καταλήγει σε μια σημαντική διαπίστωση, η απουσία απόλυτων θεμελίων δεν συνεπάγεται την κατάργηση της ηθικής. Αντίθετα, συνεπάγεται την αναγνώριση της ανθρώπινης και ιστορικής της διάστασης. Η ηθική δεν χάνει το κύρος της επειδή δεν στηρίζεται σε μεταφυσικές βεβαιότητες· αποκτά, όμως, έναν πιο αληθή χαρακτήρα ως ανθρώπινη πρακτική. Η σκέψη του Wittgenstein μας καλεί να κατανοήσουμε την ηθική και τη θρησκεία όχι ως θεωρίες, αλλά ως τρόπους ζωής που συγκροτούν το νόημα της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στο πρώιμο έργο, ιδίως στο *Tractatus Logico-Philosophicus*, η γλώσσα νοείται ως λογική απεικόνιση του κόσμου: οι προτάσεις έχουν νόημα στο μέτρο που “εικονίζουν” καταστάσεις πραγμάτων μέσω μιας κοινής λογικής μορφής. Εδώ υπάρχει μια σαφώς δομημένη θεωρία για το πώς η γλώσσα συνδέεται με την πραγματικότητα. Αντίθετα, στο ύστερο έργο, και κατεξοχήν στις *Philosophical Investigations*, αυτή η ιδέα εγκαταλείπεται. Η έννοια της σημασίας αποσυνδέεται από μια σταθερή αντιστοιχία με τον κόσμο και επανατοποθετείται στη χρήση (“meaning is use”), μέσα σε ποικίλα “γλωσσικά παιχνίδια” και μορφές ζωής. Η φιλοσοφική μέθοδος γίνεται αντι-θεωρητική: αντί για μία ενιαία εξήγηση, έχουμε αποσαφήνιση μέσω παραδειγμάτων και διάλυση συγχύσεων.

Ωστόσο, παρά αυτή τη ριζική μεταστροφή, υπάρχει μια βαθιά συνέχεια: και στις δύο φάσεις, το κεντρικό ερώτημα είναι η σχέση γλώσσας και κόσμου-εμπειρίας, καθώς και τα όρια του νοήματος. Ο ύστερος Wittgenstein δεν εγκαταλείπει το πρόβλημα του *Tractatus*: μάλλον απορρίπτει την ίδια τη δυνατότητα της λύσης που είχε προτείνει τότε. Υπό αυτή την έννοια, η δεύτερη φάση μπορεί να ιδωθεί ως αυτοκριτική της πρώτης. Περισσότερο πρόκειται για ρήξη στο επίπεδο της θεωρίας και της μεθόδου, που όμως διατηρεί μια συνέχεια ως προς το φιλοσοφικό ερώτημα: τι σημαίνει να λέμε ότι η γλώσσα “σημαίνει” κάτι και πώς σχετίζεται αυτό με τον κόσμο. Στην ουσία το ύστερο έργο του φιλοσόφου αποτελεί μια συνέχεια της προβληματικής, αλλά ασυνέχεια της θεωρίας, μια μετατόπιση από τη θεωρητική θεμελίωση στη θεραπευτική αποδόμηση.

Συνολικά, η συμβολή του Wittgenstein δεν έγκειται στην οικοδόμηση μιας νέας θεωρίας της γλώσσας ή της γνώσης, αλλά στη ριζική αναθεώρηση της φιλοσοφικής δραστηριότητας ως τέτοιας. Η φιλοσοφία νοείται ως θεραπευτική πρακτική αποσαφήνισης, η οποία αποσκοπεί στη διάλυση των εννοιολογικών συγχύσεων που προκύπτουν από τη λανθασμένη χρήση της γλώσσας. Δεν προσφέρει απαντήσεις με τη μορφή θεωριών, αλλά εργαλεία κατανόησης που επιτρέπουν μια πιο καθαρή θέαση των φιλοσοφικών προβλημάτων.

Εν κατακλείδι, η ύστερη φιλοσοφία του Wittgenstein αναδεικνύει τη γλώσσα ως κοινωνική πρακτική, τη γνώση ως λειτουργία χρήσης και το νόημα ως προϊόν

συμμετοχής σε κοινές μορφές ζωής. Η μετατόπιση αυτή αποτελεί διαρκή πρόκληση για τη φιλοσοφία, καλώντας την να παραμείνει εγγύς στην καθημερινή ζωή και να αποφύγει την αφηρημένη θεμελίωση. Υπό αυτή την έννοια, το έργο του Wittgenstein διατηρεί ακέραιη τη φιλοσοφική του επικαιρότητα, προσφέροντας όχι ένα κλειστό σύστημα σκέψης, αλλά έναν τρόπο κατανόησης της σχέσης ανάμεσα στη γλώσσα, το νόημα και την ανθρώπινη εμπειρία.

15. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΜΕΛΕΤΗ

Η φιλοσοφία του Ludwig Wittgenstein, ειδικότερα η μετάβαση από τον *Tractatus Logico-Philosophicus* στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, αναδεικνύει μια σειρά ερευνητικών πεδίων τα οποία παραμένουν θεωρητικά ανοιχτά και χρήζουν συστηματικής διερεύνησης. Καταρχάς, προκύπτει η ανάγκη επανεξέτασης της σχέσης μεταξύ πρώιμου και ύστερου Wittgenstein. Παρά το γεγονός ότι η φιλοσοφική παράδοση συχνά προβάλλει μια ρήξη μεταξύ απεικονιστικής και χρήσης-κεντρικής θεωρίας της γλώσσας, η ενδελεχής συγκριτική ανάλυση των τρακταριανών προτάσεων και των αποσπασμάτων των *Φιλοσοφικών Ερευνών* ενδέχεται να αποκαλύψει συνέχειες ή μετασχηματισμούς που δεν έχουν επαρκώς καταγραφεί στη βιβλιογραφία. Ιδιαίτερα, χρήζει διερεύνησης ο τρόπος με τον οποίο η έννοια της πρότασης, που στο *Tractatus* αποτελεί λογική εικόνα της κατάστασης πραγμάτων, επανεμφανίζεται ή μετασχηματίζεται στον ύστερο λόγο ως στοιχείο γλωσσικών παιγνίων και καθημερινής επικοινωνίας.

Σημαντική επίσης είναι η περαιτέρω μελέτη της προτασιακής μορφής στον καθημερινό λόγο. Αν και στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* οι προτάσεις δεν αντιμετωπίζονται πλέον ως υποδεέστερες ή συγκεχυμένες συγκριτικά με τον ιδεατό λογικό λόγο, παραμένει ανοιχτό το ερώτημα κατά πόσον η πρόταση διατηρεί φιλοσοφική κεντρικότητα ή αν εξισώνεται με άλλες μορφές γλωσσικής δραστηριότητας, όπως οι προσταγές, οι επιφωνήσεις ή οι χειρονομίες. Η διερεύνηση αυτής της σχέσης μπορεί να αποσαφηνίσει τον βαθμό στον οποίο η φιλοσοφία του Wittgenstein εγκαταλείπει την προτασιακή δομή ως κριτήριο νοήματος και συνάμα να φωτίσει τις διαδικασίες διαμόρφωσης σημασίας μέσω χρήσης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έννοια των κανόνων και η κανονιστικότητα της γλώσσας. Στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, οι κανόνες των γλωσσικών παιγνίων εμφανίζονται ως κοινωνικά και πρακτικά ενσωματωμένοι, γεγονός που εγείρει ερωτήματα σχετικά με την εσωτερική ή κοινωνική φύση του νοήματος, την επανάληψη και την κατανόηση. Παράλληλα, η έννοια των μορφών ζωής απαιτεί περαιτέρω διευκρίνιση, ειδικά όσον αφορά τη λειτουργία τους ως προϋποθέσεων νοήματος ή ως περιγραφικών σταθερών των ανθρώπινων πρακτικών. Η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ μορφών ζωής και

γλωσσικών παιγνίων μπορεί να εμβαθύνει στην κατανόηση της συνθήκης υπό την οποία οι γλωσσικές εκφράσεις καθίστανται κατανοητές και λειτουργικές.

Τέλος, δεν πρέπει να παραλειφθεί η μεθοδολογική διάσταση και δη της ύστερης εργογραφίας του φιλοσόφου. Η περιγραφική στάση των *Φιλοσοφικών Ερευνών* εγείρει το ερώτημα κατά πόσον η φιλοσοφία εγκαταλείπει τον θεωρητικό χαρακτήρα υπέρ μιας πρακτικής ανάλυσης ή αν πρόκειται για νέο τύπο φιλοσοφικής διερεύνησης που επιτρέπει την κατανόηση της γλώσσας εντός των μορφών ζωής. Η περαιτέρω διερεύνηση αυτών των ζητημάτων μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στην ερμηνεία της ενότητας ή της ασυνέχειας στο έργο του Wittgenstein και στην αποσαφήνιση της θεωρητικής και πρακτικής διάστασης της σημασίας στη φιλοσοφία της γλώσσας.

16.ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Wittgenstein L., “Bemerkungenueber Frazer’s the Golden Bough”, *Synthese*17, 1967, σσ. 233-253. Ελληνική μετάφραση: «Παρατηρήσεις πάνω στο “Χρυσό Κλωνί” του Frazer» στο *Γλώσσα, Μαγεία, Τελετουργία*, εισ., μτφ., σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1990.

Wittgenstein L., *Logisch – philosophischeAbhandlung (Tractatus Logico – philosophicus)*, D. F. Pears & B. Mc Guinness, (transl.), London, Routledge & Kegan Paul, 1974. Ελληνική μετάφραση: *Tractatus*, Θ. Κιτσόπουλος & Ζ. Λορεντζάτος, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1978.

Wittgenstein L., *PhilosophischeUntersuchungen(Philosophical Investigations)*, G.E.M. Anscombe (tr.), Oxford, Blackwell, 1974. Ελληνική μετάφραση: *Φιλοσοφικές Έρευνες*, εισ., μτφ., σχόλια Π. Χριστοδουλίδης, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1977.

Wittgenstein L., *Philosophische Grammatik*, R. Rhees (ed.), Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1973. *Philosophical Grammar*, A. Kenny, (tr.), Oxford, Blackwell, 1974. Ελληνική μετάφραση: *ΦιλοσοφικήΓραμματική*, εισ., μτφ., σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1993.

Wittgenstein L., *Vermischte Bemerkungen*, G.H.von Wright (ed.), Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1977. *Culture and Value*, P. Winch (tr.), Oxford, Blackwell, 1980. Ελληνική μετάφραση: *Πολιτισμός και αξίες*, μτφ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου & Κ. Μ. Κωβαίος, σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1986.

Wittgenstein L., *Αφορισμοί και Εξομολογήσεις*, εισ., μτφ., σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1993.

Wittgenstein L., Διαλέξεις για τη θρησκευτική πίστη, μτφ. Β. Αθανασόπουλος, Αθήνα, εκδ. Αστrolάβος-Ευθύνη, 1993.

Wittgenstein L., *Περί Βεβαιότητας*, μτφ. Κ. Παπαγεωργίου, Εστία, 2005. 45 [τίτλος αγγ. πρωτοτύπου¹ 1969: *On Certainty*].

Wittgenstein L., *Περί Ηθικής*, μτφ.: Κ. Μ. Κωβαίος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2000. L. Wittgenstein, *Περί Βεβαιότητας*, μτφ. Κ. Παπαγεωργίου, Εστία, 2005. 45 [τίτλος αγγ. πρωτοτύπου¹ 1969: *On Certainty*].

Wittgenstein L., *Περί Τέχνης και Αισθητικής*, πρόλ., εισ., μτφ., σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Λευκωσία, εκδ. Ανδρέου, 2002.

Wittgenstein L., *Φιλοσοφικές Έρευνες*, εισ., & μτφ., Κ. Κωβαίος, Κρήτη, Πανεπ. Εκδόσεις Κρήτης, 2024.

ΑΛΛΕΣΠΗΓΕΣ

- Kierkegaard S., *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments*, Princeton, Princeton University Press, 1992.
- S. Kierkegaard, *Η έννοια της αγωνίας*, μτφ., Γ. Τζαβάρας, Αθήνα, εκδ. Δωδώνη, 1971.
- Κίρκεγκωρ Σ., *Φόβος και Τρόμος*, μτφ., Α. Σολωμού, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1980.
- Κίρκεγκωρ Σ., *Φιλοσοφικά Ψιχία ή Κνήσματα και Περιτμήματα*, μτφ., Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 1998.
- Russell B., *Logic and Knowledge*, R. Marsh (ed.), London, Allen and Unwin, 1971.
- Russel B., “Ludwig Wittgenstein”, *Mind*, 60 (1951), σσ. 297-298.
- Russell B., *The Principles of Mathematics*, London, Allen and Unwin, τόμ. Α, ²1937.
- Ράσσελ Μ., *Η Κατάκτηση της Ευτυχίας*, μτφ., Δ. Θεοδωρακάτος, Αθήνα, εκδ. Επίκουρος, 1975.
- James W., *Essays in Radical Empiricism*, New York, Longmans Green and Co, 1958.
- James W., *Essays in Religion and Morality*, Cambridge, Harvard University Press, 1982.
- James W., *Pragmatism and Other Essays. Four Essays from the Meaning of Truth*, N. York, Meridian Books, 1955.
- James W., *The Will to Believe*, New York, Dover Publications, 1956.
- James W., *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, vol. I, New York, London, Bombay, Calcutta, and Madras, Longmans, Green and Company, 1902.
- James W., *Οι Παραλλαγές της Θρησκευτικής Εμπειρίας*, μτφ., Β. Τομανάς, Αθήνα, εκδ. Printa, 1999.
- Schopenhauer A., *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Leipzig, Brockhaus, ²1844.
- Schopenhauer A., *Τα Πάθη του Κόσμου, σκέψεις και χωρία*, μτφ., Η.Π. Νικολούδης, Αθήνα, εκδ. Printa, 2003.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Auroux S., *Η Φιλοσοφία της Γλώσσας*, μτφ. Θ. Τραμπούλης, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2006.
- Ayer A.J., *Wittgenstein*, Chicago, University of Chicago Press, 1985.
- Ayer A.J., *Γλώσσα, Αλήθεια και Λογική*, μτφ., Λ. Τάταρη – Ντουριέ, Αθήνα, εκδ. Τροχαλία, 1994.
- Atkinson R.F., *Εισαγωγή στην ηθική φιλοσοφία*, μτφ., Ε. Καλοκαιρινού, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σύγχρονη Παιδεία, 1995.
- Baker G. & Hacker P.M.S., *Wittgenstein: Understanding and Meaning. Part I*. Oxford, Blackwell, 1980.
- Bloor D., *Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge*. New York, Columbia University Press, 1983.
- Carnap R., *Η Λογική της Επιστήμης*, μτφ., Κ. Δαρδανός, Αθήνα, εκδ. Δαρδανός, 1990, σ.110.
- Cavell S., *The Claim of Reason: Wittgenstein, Skepticism, Morality, and Tragedy*, Oxford, Oxford University Press, 1979.
- Comstock W.R., “W. James and the Logic of Religious Belief”, *The Journal of Religion*, 47/3, 1967, σσ.187-209.
- Copi, I.M., “Objects Properties and Relations in the *Tractatus*”, *Mind*, 67 (1958), σσ. 145-163.
- Das V., “Wittgenstein and Anthropology”, *Annual Review of Anthropology*, 27 (1998) σσ. 171-195.
- Dummett M., *The Interpretation of Frege's Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.
- Engelmann P., *Letters from Ludwig Wittgenstein with a Memoir*, ed. B. Mc Guinness, Oxford: Blackwell, 1967, σσ. 143-144.
- Fremstedal R., “Wittgenstein and Kierkegaard on the Ethico-Religious”, *Ideals in History*, 1 (2006), pp.109-150.
- Gellner E., *Words and Things: A Critical Account of Linguistic Philosophy and a Study in Ideology*, London, Routledge, 1959.
- Ginsborg H., *The Normativity of Meaning*, Oxford, Oxford University Press, 2015.
- Gill J. H., “Wittgenstein and metaphor”, *Philosophy and Phenomenological Research*, 40 (1979), σσ. 272-284 .

- Glock H.J., *A Wittgenstein Dictionary*, Mauren, Blackwell Publishers, 1996.
- Goodman R., “Schopenhauer and Wittgenstein on Ethics”, *Journal of the History of Philosophy*, 17 (1979), σσ. 437-447.
- Hacker P. M. S., *Insight and Illusion: Themes in the Philosophy of Wittgenstein*, Oxford, Clarendon Press.
- Hacker P.M.S , “Philosophy”, στο: H.J. Glock (ed.), *Wittgenstein – A Critical Reader*, Oxford, Blackwell, 2001, σσ. 322-347.
- Hacker P. M. S. (ed.). *The Later Philosophy of Wittgenstein*, Oxford, Blackwell, 1986. Συλλογή άρθρων με κριτικές καιερμηνείες: βλέπε ειδικά το κεφάλαιο του John McDowell.
- Haller R., *Questions on Wittgenstein*, London, εκδ. Routledge, 1988.
- Hintikka J., *Logic, Language-Games and Information: Kantian Themes in the Philosophy of Logic*, Clarendon Press, 1973.
- Janaway C., *Self and World in Schopenhauer's Philosophy*, Oxford, Clarendon Press, 1989.
- John P.C., “Wittgenstein's Wonderful Life”, *Journal of the History of Ideas*, 49 (1988), σσ. 495-510.
- Keightley A., *The Grammar of God*, Birmingham, University of Birmingham, 1974.
- Keyt D., “Wittgenstein Notion of an Object”, *The Philosophical Quarterly*, 13 (1963), σσ. 13-25.
- Krebs V.J., “On the ethical point of Wittgenstein”, *European Journal of Philosophy*, 9, σσ. 344-374.
- Kripke S., *Wittgenstein on Rules and Private Language*, Oxford, Basil Blackwell, 1982.
- Lacewing M., *Philosophy for AS: Epistemology and Philosophy of Religion*, London: Routledge, 2014.
- Malcolm N., “Anselm's Ontological Arguments”, στο: J. Hick – A.C. McGill (eds.), *The Many – Faced Argument*, New York: Macmillan, 1967, σσ. 301-320.
- Malcolm N., *Ludwig Wittgenstein: A Memoir*, Oxford, Oxford University Press, 1984.
- McDowell J., *Mind and World*, Cambridge, Harvard University Press, 1994.
- Monk R., *Α. Βιτγκενστάϊν το χρέος μιας μεγαλοφυΐας*, μτφρ.: Γ. Κονδύλης, Αθήνα, εκδ. Scripta, 2002.
- Myers G.E., *William James, His Life and Thought*, New Haven, Yale University Press, 1982.

Nielsen K. & Phillips D.Z. et al. (eds.), *Wittgensteinian Fideism?*, London: Hymns Ancient and Modern Ltd, 2005.

Phillips D.Z., “Wittgenstein Contemplation and Cultural Criticism”, in: K. Nielsen, D.Z. Phillips et al. (eds.), *Wittgenstein Fideism?*, London, Hymns Ancient and Modern Ltd, 2005, pp. 348-373.

Phillips D. Z., *Wittgenstein and Religion*, London and Basingstoke, Macmillan, 1993.

Ramsey F.P. , “Critical Notice of the Tractatus”, *Mind*, 32 (1923), σσ. 465-478

Rudd, A., “What it’s Like and What’s Really Wrong with Physicalism, A Wittgensteinian Perspective”, *Journal of Consciousness Studies*, 5 (1998), σσ.454-463.

Sakellariadis A., “A Chance of Searching New Methods in Philosophy: The Role of Metaphor in the “Crisis” of Concepts”, στο: G. Maggini, V. Solomou-Papanikolaou et al (eds.), *Philosophy and Crisis Responding to Challenges to Ways of Life in the Contemporary World*, Vol. II, Council for Research in Values and Philosophy – University of Ioannina – Department of Philosophy ,Washington D.C., 2019, σσ. 163-168.

Schlagel R. H., “Contra Wittgenstein”, *Philosophy and Phenomenological Research*, 34 (1974) σσ. 539-550.

Schönbaumsfeld G., *The Illusion of Doubt*, Oxford, Oxford University Press, 2016.

Schwyzer H. R. G., ‘ *Wittgenstein’s picture-theory of language*,’ *Inquiry*, 5(1–4) (1962) , σσ.46–64.

Stenius E. , *Wittgenstein’s Tractatus: A Critical Exposition of the Mainlines of Thought* ,UK: Thoemmes Press, 1996,, σ. 181

Walker J., “L. Wittgenstein’s Earlier Ethics”, *American Philosophical Quarterly*, 5 (1968), 219-232.

Worthington B. A., “Ethics and the Limits of Language in Wittgenstein’s *Tractatus*”, *Journal of the history of Philosophy*, 19, pp. 481-496.

Wright C., “Debates About Realism Transposed to a New Key Truth and Objectivity” *Mind*, 103 (1994), pp. 59-72.

Wright G.H. von , *Wittgenstein*, Oxford, Blackwell, 1982.

Young J., *Willing and Unwilling: A Study in the Philosophy of Arthur Schopenhauer*, Dordrecht, Martinus Nijhof Publishers, 1987.

Αυγελής Ν., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Επιστήμης*, Θεσ/νίκη, εκδ. Σταμούλη, 2010.

Βενιέρη Μ., «Το επιχείρημα κατά της ιδιωτικής γλώσσας και τα qualia» στο: *Ludwig Wittgenstein*, Επιστημονική Ημερίδα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων-τομέα

Φιλοσοφίας, Ιωάννινα, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 2002, σσ. 27-34.

Βενιέρη Μ., «Το πρόβλημα των αντικειμένων στο *Tractatus*», στο: Γ. Τζαβάρας (επιμ.), *Συμπόσιο Wittgenstein* (Αθήνα-Γιάννενα: εκδ. Δωδώνη, 1991), σσ. 16-25.

Βουδούρης Κ.Ι., *Η θεωρία του νοήματος, εν τη φιλοσοφία του Ludwig Wittgenstein*, Αθήνα, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 1972.

Βεΐκος Θ., *Αναλυτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2000.

Δημητρίου Σ., «Η έννοια του γλωσσικού παιγνίου» στο: *Ludwig Wittgenstein*, Επιστημονική Ημερίδα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων-τομέα Φιλοσοφίας, Ιωάννινα, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 2002, σσ. 35-42.

Ευθυμιάδη Ε., *Ηθική στο πρόσωπο έργου L. Wittgenstein*, αδημ. Μεταπτ. Διπλωμ. Εργασία, Ιωάννινα, 2006.

Θεοδοσίου Μ. Ν., *Η φιλοσοφία του Wittgenstein, η στροφή στην ερμηνεία της και η αποτίμησή της*, Αθήνα, εκδ. Ευρασία, 2007.

Θεοδοσίου Μ.Ν., «Οι απόψεις του Βιτγκενστάιν για τη θρησκευτική πίστη», στο: Στ. Βιρβιδάκης – Μ. Φιλίππου (επιμ.), *Επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού και άλλα δοκίμια αναλυτικής φιλοσοφίας της θρησκείας*, Αθήνα, εκδ. Άρτος Ζωής, 2018, σσ. 39-84.

Κιντή Β., *Kuhn & Wittgenstein*, Αθήνα, εκδ. Σμιλή, 1995.

Δραγώνα-Μονάχου, Μ., «Οι ηθικοί αφορισμοί του Wittgenstein. Τα σύγχρονα εις εαυτόν ή πως κουβεντιάζεται η σιωπή», *Φιλοσοφία*, 10-11 (1980-1981), σσ. 433-481.

Δραγώνα-Μονάχου Μ., *Σύγχρονη Ηθική Φιλοσοφία*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2002.

Λαμπρίδη Ε., *Φανταστικός Διάλογος με τον Wittgenstein*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2004.

Μπαλτάς Α., «Ο Wittgenstein και το apriori της γλώσσας», στο: Γ. Κατή (επιμ.), *Γλώσσα και νόηση*, Αλεξάνδρεια, 1999, σσ. 121-144.

Μπλαζάκη Δ., *Η έννοια της αφαίρεσης στη μουσική, αισθητική του Χέγκελ και του Σοπενχάουερ*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2013.

Παπαβασιλείου Α., *Bertrand Russell, ένας συνεχιστής του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Φέξη, 1964.

Παπανούτσος Ε.Π., *Ηθική – κόσμος του πνεύματος*, τ. Β' Αθήνα, εκδ. Δωδώνη, 1993.

Πανταζάκος Π. Ν., *Ελευθερία της Βούλησης και Ηθικές Αξίες στους Πλήθωνα, Rousseau και Wittgenstein*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2006.

Πελεgrίνης Θ. Ν., «Ο ηθικός προσανατολισμός του L. Wittgenstein», στο: Γ. Τζαβάρα, *Συμπόσιο Wittgenstein*, Αθήνα – Γιάννενα, εκδ. Δωδώνη, 1991, σσ. 83-95.

Πελεgrίνης Θ. Ν., *Η θεμελίωση του ηθικού βίου*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1986.

ΡατζλέυP., *Η αναβίωση του παγανισμού*, μτφρ. Κ. Αναστασοπούλου, Αθήνα, εκδ. Ενάλιος, 2015.

Σακελλαριάδης Θ. Γ., *Από το Tractatus στις Έρευνες*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2006.

Σακελλαριάδης Θ.Γ., *Φιλοσοφία και Γλώσσα*, Αθήνα, εκδ. Πεδίο, 2024.

Σακελλαριάδης Θ.Γ., «Η γλωσσική στροφή του Wittgenstein», στο: *Ludwig Wittgenstein*, Επιστημονική Ημερίδα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων-τομέα Φιλοσοφίας, Ιωάννινα, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 2002, σσ. 17-26.

Σακελλαριάδης Θ. Γ., *Η φιλοσοφία της γλώσσας του L. Wittgenstein, μια κριτική προσέγγιση*, αδημ. Διδακτ. Διπλωμ. Εργασία, Ιωάννινα, 1999.

Τσινόρεμα, Στ., *Γλώσσα και Κριτική*, Αθήνα, εκδ. LiberalBooks, 2014.